

वाराणसेय मंस्कृत ग्रन्थमाला

६

श्रीभास्कररायमखिना प्रणीत

वरिचस्थादहस्थम्

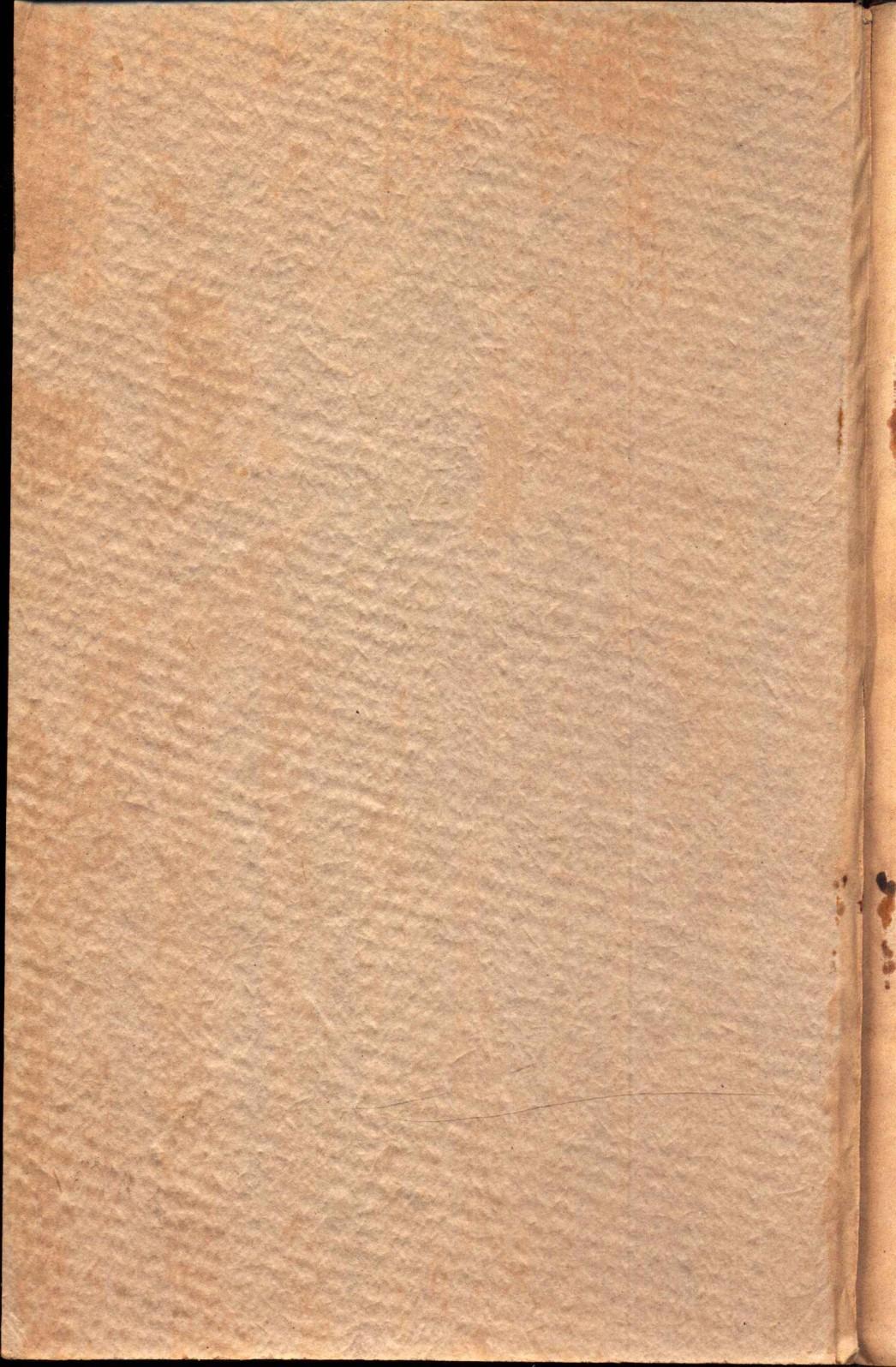
भास्कररायमखिना कृत प्रकाश मंस्कृत व्याख्या एवं शक्ति हिन्दी व्याख्या

हिन्दी व्याख्याकार

आचार्य विश्वनाथ पाण्डेय

वाराणसेय मंस्कृत मंस्थान, जगतगंज, वाराणसी

वाराणसेय संस्कृत ग्रन्थमाला षष्ठपुष्प

भास्कररायमखिना प्रणीत

वरिवस्या रहस्यम्

भास्कररायमखिना कृत प्रकाश संस्कृत व्याख्या एवं
शक्ति हिन्दी व्याख्या

हिन्दी व्याख्याकार
आचार्य विश्वनाथ पाण्डेय

वाराणसेय संस्कृत संस्थान, जगतगंज, वाराणसी

प्रकाशकः

वाराणसेयसंस्कृतसंस्थान

सी २७/१७० ए जगतगंज, वाराणसी

३३२.७
शिल्पमाला

© प्रकाशकाधीन

प्रथमसंस्करण १९८३

१००० प्रतियाँ

मूल्य—२५.००

मुद्रक

बसन्तु राम

श्रो विद्या प्रेस,
छिन्नपुर, (बी० एच० य००)

वाराणसी-५

वर्णनानुक्रमणिका

श्लोकाः पृष्ठांकः
Page to

१. Introduction to the work

२. श्री विद्या-वरिवस्या रहस्ये निवेदनम्

प्रथमोऽशः

३०. मङ्गलाचरणम्	१	१
४०. विद्वत्समाजतोषाशासा	२	३
५०. भगवत्प्रकाशोत्कर्षः	३-५	३-४
६०. चतुर्दशं विद्यासु सारभूता गायत्री तस्यारूपम्	६-८	५-६
७०. कूटचयात्मकाः विद्यावर्णाः (श्रीविद्या प्रतिपादिता सांकेतित शब्दैः)	९-११	७
८०. हृल्लेखा स्वरूपं नाद शब्दवाच्यं च तस्य सिद्धिः	१२-१४	८-९
९०. विद्यावर्णानां मात्राकाल व्यवस्था	१५-१८	९-११
१००. विर्णोत्पत्तिस्थान बाह्याभ्यन्तर प्रयत्नाः	१९	११
११०. वर्णानां स्थिति स्थानं रूपमाकारवर्णनम्	२०-२१	१२
१२०. बिन्दु अर्धचन्द्र त्रिकोणादि रूपवर्णनम्	२२-२३	१२-१३
१३०. नादात्मक वर्णोच्चारण प्रकारः	२४-२७	१४-१५
१४०. वर्णोच्चारणे काल गणना	२८-३१	१५-१६
१५०. व्याष्टि समाष्टि भेदेन कूटानां चतुर्धामिन्न स्वरूपाणि	३२-३३	१७
१६०. प्रत्यक्षरस्वरूपम्	३४-३५	१८
१७०. विन्दादीनां स्वरूपम्	३६-४०	१८-२०
१८०. अवस्थापञ्चकम्	४१	२०
१९०. शून्यघटकम्	४२	२०
२००. प्राणविषुव मन्त्र विषुव नाडी विषुव प्रशान्तविषुव शक्ति विषुव काल विषुव तन्त्रविषुव निरूपणम् , (सप्तविषुवर्णनम्)	४३-५०	२१-२४
२१०. तत्वविषुव निरूपणम्	५१	२४
२२०. अवस्था द्युपसंहार पूर्वक जपलक्षणम्	५२	२५
२३०. पूर्वांश पूर्णता	५३	२५

श्लोकाः पृष्ठाङ्कः

१. अर्थज्ञानरहित शब्दोच्चारणस्य निंदा	
अर्थज्ञानस्यावश्यकता	५४-५६
२. नानाविधा अर्थाः तेषां उद्देशकमः	५७-५८
३. गायत्र्यर्थः (त्रिपुरोपनिषदोक्त)	६०-६३
४. भावार्थादि षडर्थाः (योगिनी हृदयोक्त)	६४-७३
५. सम्प्रदायार्थं निरूपणम्	७४-८१
६. निगमार्थं निरूपणम्	८२
७. कौलिकार्थं निरूपणम् (परदेवतायां गणेशत्वं भावनम्)	८३
८. नवभिर्योगात् मातुः ग्रहरूपादि	८४
९. नक्षत्र रूपिणी माता	८५
१०. योगिनीरूपा माता	८६ } ८०-८७
११. राशिस्वरूपिणी ,	८७ } ८८
१२. गणेशरूपिणी ,	८८
१३. ग्रहरूपिणी ,	८९
१४. कृटत्रय गृहत्वम्	८१-९१
१५. चक्रराजे देवानां स्थापनम्	९२-१०१
१६. महावाक्यार्थं निरूपणम्	१४१-१४७
१७. मनोकृत्काः षडर्थाः	१४८-१५२
१८. अनेकार्थं दर्शनदोषः	१५३-१५७
१९. सिद्धे प्रमाणदार्थम्	१५८
२०. वरिवस्या अन्तरङ्गः बहिरङ्गः व्यवस्था	१५६-१६४
२१. गुरुकुलैकवेद्यत्वं विद्यायाः नियमः	१६५
२२. स्वगुरुचरणप्रसादः	१६६-१६७
२३. ग्रन्थं समाप्तिः	१६८

INTRODUCETICONTO

Varivasya-Rahasya

The secret of Puja (worship) and Pratistha, the importance of different Deities and Supreme God and goddess very obscurely hidden in the three-fold vedas and its auxillary works. The Agamas do explicite this secret in its practical form and discuss its philosophy. Shastras in different ways tell various forms of this worship in internal and external forms. In external forms Chakras and images and other physical objects are used for this puja, offered to Him. The external form,

“अन्तर्यांगं विद्यायादौ बहिर्यांगं समाचरेत्”

is adopted first. Internal puja, Sthula (gross) and sūks'ma, the fine and para the highest, the Goddess Shri Vidya is worshiped. Sthula is the image-worship, suksma form is Composed of Letters of Sanskrit alphabets, we call them as Mantras. The object of pure mental Contemplation is Caitanya (the intelligence) devoted fully for the Bliss of the innevmost self. To begin the effert for this Bliss to acheive the transcendent experience, Iswara Himself has taught us in vedas different vidyas Sacred

Gayatri is one of them Containing the quintessence of vedas. Gayatri has itself two forms. The exoteric (lower) form consisting twenty-four letters, three padas and so on. The higher (esoteric) form of the Gayatrimantra is Shri Vidya-panchdashakshari. This matra is secretly handed down from the teacher to his pupil, leading the aspirant to the attainment of Moksha. Each letter of this Shri-vidya has its own presiding deity and special meaning. Hence the full meaning and special significance with correct knowledge of the entire mantra is absolutely essential. Its japa (meditative repetition) leads us to the desired effect (accomplishment).

Bhāskararāya through this Varivasya—Rahasya elaborates this meaning thoroughly and in conclusion of the work declares that the Shrividya panchdashaksharī can only enunciate the great upnisadic truth of the identity of the individual self with transcendent self. तत्त्वमसि, the famous mahavakya is actually experienced in this fully devoted puja and japa. The author sternly denounces the ignorant people who indulge in mere show of external worship and disregard the inner and more important method expounded by him, deserve special notice.

Bhaskararaya has himself with his pen wrote down this Varivasya-Rahasya and a commentary Prakasha on it in two Sections (amsas). This is the first treatise on Shrividya and refers in his later works on Mantrashastra particularly 'Setubandha', and 'Lalitasahasra nama bhashya'.

Date To affirm the exact date of Shri Bhaskararaya and his works is a question of Controversy. Many references are given which contradict each other. His 'Lalitasahasranama' is said to be Completed in 1785 AD. 'Setubandha' in 1733. Saka Samvat and Vikram Samvat if are taken to calculation his time comes between 1738-39 and 1750-51.

One story is related about him with Kamalakara Bhatt the son of Narayan Bhatt who comes near about 1612 AD. another reference is given that of Appaya Dixit whom he (Bhaskararaya) quotes in his work. Bhaskararaya writes a commentary on madhya siddhaut Kaumudi of Varadrja the pupie of Appaya dixit. The dates in this refercne contradict each other. Bhaskararaya has written a com-mcoumentary. Bhattadeepika of khandeuia.

Nagoji Bhatt remained between 1688-1750 whom he qutotes in his Commentary on Durga Saptasati. One of his pnplils Umanandnath wrote his work Nityotsava in 1775.

If all the dates are taken to Calculation this time Comes to be between the first half of the 18th Century upto 1768 and so.

Bhaskara raya was on adept scholay in all the branches of learnigs.) He was a grammarian,tantric, mantric, and so on. His disciple jagannath, later on known as umanandanath wrote nityotsova has also written Bhaskaravilas which throws light on the life of Bhasararaya.

Bhaskararaya was the son of Gambhiraraya of Visvamitra-gotra, a traditional pandit, man of Character earned the title of 'Bharati' by the Vijayanagar kings. In Banaras he studied shastras under Narasimha dhuarin who also tought him all the eighteen Vidyas. He was a devoted worshiper of Sarasvati the goddess of learning, though he was a devoted follower of shakta mata, particularly Vama-char Sampradaya. He had occasions to meet madhvavallabha—Sampradaya scholars and talked with them. Leaving Banaras he chose a village Bhaskarasaja puram near kaveri (Daccan) and earned and enjoyed the favour of several Kings & chief tains Bhaskara raya passed his last days in Madhyarjuna Kshetra.

His philosophy—He had unswerving faith in the three fold veda, three sacred firs & Tripura, the

supreme Goddess. He quotes veda, The ullimate authority on all matters of religious belief & practice. The three fires for all the vedic rituals, & the supreme Goddess Tripurasundari as the main objct of religious worshipss & devotion. He belonged to Rg vedi sakha & performed soma yaga. He devoted his loug life in the worship of Tripura sunderi & her mantra shriyidya--panchadashakshari. Bhaskara raya based his religious philosophy on appayya Dixita's Ratnatrayapariksha, where he found the secret of Maya, the couse of the universe. He had stroug faith in Shankaracharya's advaitavada, & has written many a scholastic works where he quotes panchpadika, Vartika, Vivarna, Bhamati, Sariraka, panchdashi etc. Even then he leaves the line of Advaita vedant & enters into the Tantric field, as is clear by the third verse in Vari vasya-Rahasya.

“स जयति महान् प्रकाशो यस्मिन् दृष्टे न दृश्यते किमपि ।
कथमिव तस्मिन्नाते सर्वे विज्ञात मुच्यते वेदे ॥ ३ ॥

Bhaskararaya has, in other works also Setubandha & lalitasahasranamabhasya shown criticismother then Vivartavada of Vedāntin.

Bhaskararaya has written more than forty works jajannath; his pupil, has given a list of his Guru's

works in his works. This information is of great value but most of his works have not come to light. His works can be taken in to many a heads as Vedanta, Mimamsa, Vyakarna nyaya prosody, kavya, Smrti & stotra, mantra sastra & vedic.

Before the scholars & mantrasastras knowers an appolooyy is requested as not to give a comparative & critical study of the work as the Same requires deep knowaleqqe in matra sastra & its discipline and its Aecrets.

श्रीविद्या-वरिवस्यारहस्ये किञ्चन्निवेदनीयम्

जगदभ्वापदारबिन्दचरणानुरागकांश्चिणः भगवदनुग्रहानन्दाभ्युधौ निमग्न-
मानसाः ये भाग्यवन्तः सन्ति ते श्रीविद्या-वरिवस्यानामिकां त्रिपुरसुन्दरीललितेति
देवशः समर्चनां कुर्याः ।

श्रीविद्यासम्पादकानां कृते वरिवस्यारहस्ये श्रीविद्या रत्नाकरे च
गस्सदाचार वर्णितः विहितश्च तदेवोपास्यः । प्रातःकालात् रात्रिपर्यन्तं
क्रियामाणानि कर्माणि एवमन्यानि नैमित्तिकादीनि यानिकानिचित्
कर्माणि सम्पादनीयानि विहितानि तानि धारणया कर्तव्यानि । पूजन
विधौ मन्त्रयन्त्रादीनां विषये अत्र वरिवस्यानामके ग्रन्थे श्रीचक्र पूजा-
विधिः मन्त्राक्षराणां विचारः पूजाविधिश्च वर्णितः । अतः सम्यक् रीत्या सिद्धि
पराणां गुरुजनानां मुखादृष्टे परम्परया दीक्षाविधिमधिगम्य “गुरु मुखैक मात्र
समधिगम्येयं श्री विद्या” इति वचनात् धारणीया अनुष्ठेया च ।

नृदेहं प्राप्य परमोलाभः जीवनस्य आत्मज्ञान सम्पादनम् । निखिल जीवानां
कल्याणाय वात्सल्यभावापन्नानां श्रुतीनां परमं तात्पर्यं ‘जीव ब्रह्मणोरभेदः’ ।
मतमतान्तरनिरसनपूर्वकं न्यायमीमांसादि दर्शनेषु कुशलाः विविधवाद
जटिलानां श्रुतीनां तात्पर्यं सम्यकृज्ञातुं न पारयन्ति अतः मूलरूपेण प्रथमतः
योगमार्गेण सदाचाराचारेण मनोनिगृहः कर्तव्यः यथाचोक्तं श्रीमद्भागवते
“य आशु हृदयग्रन्थं निर्जिहीषुर्याः परात्मनः । विधिनोपचरेत् देवं तन्त्रोक्तेन
च केशवम्” (श्री भाग, ११, ३-४०)

वरिवस्यारहस्ये “सजयति महान् प्रकाशो यस्मिन्दृष्टे न दृश्यते किमपि”
इलो० ३ कोटिसूर्यसमप्रभः भगवतः स्वरूपम् यस्य विज्ञाने सर्वं विज्ञातं भवति ।
तस्य शक्तिः नैसर्गिकी स्फुरंती विमर्शरूपा यस्याः योगादेव विश्वोत्तरिस्थिति

लयादि लीला जायते भगवतः । तं च तां च विज्ञानार्थमेव चतुर्दश विद्या-
स्थानानि अष्टादणविद्याः वर्णिताः शास्त्रेषु आगमग्रन्थेषु । वेदानां सारभूता
विद्या गायत्री तस्या रूपं द्वितीयं । द्वितीयं श्रीविद्यारूपं परं गोपनीयम् यां
साङ्केतिकैः शब्दैवेदोऽपि व्यवहरति—

“वक्य कोटि सहस्रेस्तु जिहा कोटिशतै रपि, वर्णितुं नैव शक्येऽहं
श्री विद्या षोडशाक्षरीम्” ॥

×   ×   ×   ×

यन्त्रात्मकं भगवत्या श्रीचक्रं नामरूपं तदाराघने नैव सर्वासिद्धिश्वरो
जायते जीवभावं विद्याय भगवद्भावं प्राप्य ब्रह्मानन्द रसं रसयति अनुभवति
सम्यक् शतं कृतून्त्वा यत्कलं समवाप्नुयात् ।

तत्कलं समवप्नोति कृत्वा श्रीचक्र ददृश्यन्म् (पूजनश्च) ॥

एकामैव भगवतीं नानारूपैर्वदन्ति आगमविदः । सा परब्रह्महिती महाविद्या
महामाया महात्प्रियपुर सुन्दरी ललिता च या कार्यकारणरूपा विश्वस्य ।

“न मातुः पर मस्ति दैवतम्” यस्याः शरणे विपदि स्मरति
भक्तः—

“अपराधपरम्परावृतं न हि माता समुपेक्षते सुतम्”

[वात्सल्यसहिता वेनु यथा वत्समनुवजेत्]

तथाऽनुगच्छेत्सा देवी स्वं भक्तं शरणागतम् ।

उपासनाविधौ—श्रीविद्याया स्त्रयो भेदाः कथिताः स्थूलौपस्थिति; सूक्ष्मो-
पास्ति परोपास्ति । स्थूले श्रीचक्रार्चनम् । तदनन्तरमन्तर्यागः ततो बहिर्यागः ।
अनेन विधानेन आत्मस्थां स्वेष्टदेवतां प्रवह्मासापुणेन पूज्ये श्रीचक्रे मुद्रा
प्रदर्शनपूर्वकं उपचारार्चनम् कर्तव्यम् । श्रीचक्रस्थानां नवावरणेषु शत-
शोऽप्यधिकशक्तीनां मध्ये प्रत्येकैकेन मन्त्रेण पूजनं कार्यम् । प्रत्येकैकावरण

जनान्ते चक्रेश्वरी देवता मुद्रासिद्धिपूजनं समर्पणपर्यन्तं विधाय पूर्णमनो-
योगेन समर्चासिद्धिप्रदा अभीष्टदानक्षमा ।

दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च श्रुतानि कर्मणि च सद्ब्रतानि ।
सर्वे मनोनिग्रहलक्षणान्ताः परोहि योगो मनसः समाधिः ॥

श्रीभाग ११-२३-४६

अनेन विविध विधानै र्निवद्धं मनो निमिषमात्रमपि नावकाशं लभते किंतु
“परोहि योगो मनसः समाधिः” मनोनिग्रहः जायते येन “देवो भूत्वा यजे
द्वे वम्” सम्पाद्यते । श्रीविद्योपासकाः परांगतिं प्राप्नुवन्ति भगवदनुग्रहञ्च ।

आद्यां शक्ति भावयन्तो भावार्थं एवं मन्वते तदर्थं वरिवस्यारहस्ये
कथितमेव “पराहन्तं त्यादि भावार्थकत्वं तलादिवाच्यत्वाद्वर्मः शक्ति र्निर्धर्म-
कत्वाद्वर्मः शिवः । शक्ति रहितस्य शिवस्य स्पन्दनाक्षमत्वाद्भवस्पन्दः
तं प्रतिशक्तेः कारणतावच्छेदकत्वात् कारणत्वम् । तेन जननमरणादि क्लेश-
मय संसार जनकत्वाद्विषं शक्तिप्रदत्तामृतात् ।

“गुरु मुखैक मात्र समधिगम्येयं श्रीविद्या” एवं गुरुपरम्परां सम्मानयन्
यथेष्टां सिद्धिं प्राप्नुकामाः प्रयत्नपराः भवेयुः ।

“पुस्तके लिखितान्मन्त्रान्दृष्टवा जपति यो नरः ।

स जीवन्नेव चाण्डालो मृतः श्वा चाभिजायते” इति ।
वचनात् सम्प्रदायगत परम्परैव श्रीविद्यारहस्यज्ञानं सम्पादनीयम् ॥

वरिवस्यारहस्ये शुभाशंसनम्—

आ ब्रह्माण्ड पिपीलिकान्त तनुभृत्सूजृभमाणा स्फुटम् ।

जाग्रत्स्वप्न सुषुप्ति भासकतया सर्वत्र या दीव्यति ॥

सा देवी जगदभिका भगवती श्रीराजराजेश्वरी ।

श्री विद्या करुणानिधिः शुभकरी भूयात्सदा श्रेयसे ॥

मङ्गलान्तानि हि शास्त्राणि प्रथन्तेति मत्वा भास्कररायो ग्रन्थमिदं गुरु-
वन्दनया समापयति—

अकथासन हङ्लक्षान्तरं समासाद्य मामकं ज्ञानम् ।
 मामक मेवानन्दं मद्यं ददतो जयन्ति गुरुचरणाः ॥ १६६ ॥
 गुरु चरणैक सहायो भास्करायो जगन्मातुः ।
 वरिवस्थाति रहस्यं वीरनमस्यं प्रजग्रन्थ ॥ १६७ ॥
 अनयारीत्या वरिवस्था विषये परिचयात्मकं कि उचन्निवेदितम् साधयन्तु
 सुधिः अभीष्टानन्दं सुकिं सुकिं च प्राप्नुयः इति मंगलं कामयामहे ।

॥ श्रीः ॥

वरिवस्यारहस्यम्

सव्याख्यानम्

प्रथमोऽशः

विद्यानां च मनूनां मनुसंख्यानां च विद्यानाम् ।

उपदेष्टा जयतितरां नरसिंहानन्दनाथगुरुः ॥

वरिवस्यारहस्याख्यो ग्रन्थो यः स्वेनै निर्मितः ।

तत्र दुर्घटशब्दानामर्थः संक्षिप्य कथ्यते ॥

‘तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्’, ‘आचार्यवान् पुरुषो वेद’ इत्यादिश्रुत्या
गुरुपसदनस्य तत्त्वज्ञानजनकत्वात् प्रथमं सकलमन्त्राधिष्ठातृदेवतापररूपं गुरुं
श्लेषणे तद्वैवतं नरसिंहं च विद्ध्विधाताय स्तुवन् संप्रदायं तदाज्ञयैव
प्रवर्तयति—

प्रह्लादाभीष्टदाने विबुधसमुदयस्तूयमानापदाने

(१)शेषक्षोणीभृदन्तःप्रविलसितपदाहोवलक्षेत्रगर्भात् ।

प्रादुभूते हिरण्यद्विरदमतिमदध्वान्ततन्त्रं निहन्तुं

धारे सच्छास्त्रयोनौ मम भुवनगुरावस्तु भक्तिर्निर्सिंहे ॥ ३

प्रह्लादाख्यो दैत्यः, तदभीष्टानां दानं यस्मात्; पक्षे प्रकृष्टो ह्लादो
ब्रह्मानन्दः, तस्य, अभीष्टानां धर्मार्थकामानां च दानं यस्मात्; तस्मिन् ।

विबुधानां देवानां पण्डितानां च समुदयेन समुदायेन स्त्रूयमानमपदानं पूर्वचरित्रं यस्य तस्मिन् । ‘अपदानं कर्म वृत्तम्’ इत्यमरः । हिरण्याख्यो योग्यतया हिरण्यकशिपुः, नामैकदेशो नामग्रहणात्; स एव द्विरदः, सिंहवध्यत्वात्; तम् । कीदृशं तम्? अतिशयितमद् एवाज्ञानपरिणामत्वाद् ध्वन्तम्, तत्त्वं तदधीनम्, मदपरवशमिति यावत्; पक्षे हिरण्यं धनोपलक्षणम्, द्विरदाः सेनाङ्गोपलक्षणम्, मतिरसच्छास्त्रज्ञानम्, तत्संबन्धी मदो येषां तेषां ध्वन्तानां ध्वकारोऽन्ते येषां नाम्नि तेषां माध्वानां तन्त्रं शास्त्रं निहन्तुं शेषक्षोणीभूतः शेषाचलस्यात्: प्रविलसितं शोभमानं पदं स्थानं यस्याहोबलाख्यक्षेत्रस्य, तस्य गर्भान्मध्यात्, पक्षे, अशेषाणां समस्तानां क्षोणीभूतां राजां मध्ये प्रविलसिते पदे चरणौ यस्य अहोबलाख्यस्य पुरुषधौरैयस्य, तस्य क्षेत्रं पत्नी, तस्या गर्भात्, प्रादुर्भूतेः धीरे धैर्यशालिनि, पक्षे धियं रातीति धीरः पण्डितस्तस्मिन्; सतां शास्त्राणां योनिः कारणम्, ‘यस्य निःश्वसितं वेदाः’, ‘छन्दाऽप्सि जिज्ञेरे तस्मात्’ इत्यादिश्ववणात्; सच्छास्त्राण्येव योनिर्जपकहेतुर्यस्येति वा, ‘तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि’ इति श्रवणात्, शास्त्रयोनित्वाधिकरणे द्वेधापि व्याख्यानात्; पक्षे सच्छास्त्राणां योनिः कर्ता, ग्रन्थकर्तेति यावत्; तस्मिन् भुवनगुरौ नृसिंहे नरवेसरिणि, नृसिंहनामके च मम भक्तिरस्त्विति प्रार्थना । अत्रौपमेयोपमाया उपमाया अमेदस्य वा ध्वनिः । श्लेषोऽलंकारः । सोऽपि च प्रकृतोभयविषयकः सभज्ञोऽभज्ञश्च । स्वधरा वृत्तम् ॥ १ ॥

१—प्रह्लाद को अभीष्ट प्रदान करने वाले, देवगण [विद्वानों] द्वारा संस्तुत पराक्रम वाले, समस्त राजाओं के मध्य सुशोभायमान चरणवाले अहोबल नामक शेषाचल के मध्य शोभायमान अहोबल नामक क्षेत्र के मध्य पुरुषविशेष की पत्नी के गर्भसे आविभूत होनेवाले हिरण्य (कशिपु) नामक अतिशय मदमत्त हस्ती के मारने में धैर्यशाली [ध्व-अन्तवाले माध्वानुयायियों के शास्त्र का खण्डन प्रस्तुत करने वाले जिन्हें हिरण्य, हस्ती एवं अज्ञान का मद अभिभूत किया है] सच्छास्त्र के स्रोतभूत समस्त भुवन के गुरु भगवान् [मेरे गुरु] नृसिंह में मेरी भक्ति [दृढ़] हो ॥१॥

आ प्राचः कामरूपाद् दुहिणसुतनदप्लावितादा प्रतीचो
गान्धारात् सिन्धुसान्द्राद्रघुवरचरितादा च सेतोरवाचः।
आ केदारादुदीचस्तु हिनगहनतः सन्ति विद्वत्समाजा
ये ये तानेष यतः सुखयतु समजान् कथमत्कर्तुमीष्टे ॥

कामरूपगान्धारौ देशौ । सेतुकेदारौ क्षेत्रे । दुहिणसुतसिन्धू नदविशेषौ ।
विदुषां विद्योपासकानां समाजाः, 'न शिल्पादिज्ञानयुक्ते विद्वच्छब्दः प्रयुज्यते'
इत्यादिना विद्वच्छब्दस्यो पासकपरतायास्त्रिशत्यां प्रदर्शनात् । समजाः
पशुगणाः । 'पश्चनां समजो इन्येषां समाजः' इत्यमरः ॥ २ ॥

पूर्व में ब्रह्मपुत्रनद द्वारा प्लावित कामरूप तक, पश्चिम में सिन्धु
नद द्वारा सान्द्र गान्धार तक, दक्षिण में भगवान् राम द्वारा प्रचरित सेतु
(रामेश्वरम्) तक, उत्तर में बर्फ से आच्छादित केदार तक जो विद्वत्स-
माज विराजमान हैं उन्हें यह मेरा प्रयत्न सुखप्रद हो । पशुगण को कौन
चमल्कृत करना चाहता है ? ॥२॥

स जयति महान् प्रकाशो यस्मिन् दृष्टे न दृश्यते किमपि ।
कथमिव तस्मिन्ज्ञाते सर्वं विज्ञातमुच्यते वेदे ॥ ३ ॥

स सर्वेषामात्मत्वेन प्रसिद्धः; महान् देशकालाद्यनवच्छिन्नः पराप्रकाश्यः;
प्रकाशः सर्वदा अनावृतात्मस्वरूपज्योतिः, 'स्वरूपज्योतिरेवान्तः' इति
रहस्यागमात्, 'न तत्र सूर्यो भाति' इत्यादिश्रवणाच्च । जयति सर्वोत्कर्षेण
वर्तते । यस्मिन्नधिष्ठाने दृष्टे निर्विकल्पात्मकचरमवृत्तिविषयीकृते सति किमपि
दृश्यं न दृश्यते, अधिष्ठानज्ञाननाश्यत्वात् । अत एवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं
श्रतावुक्तं कथं संगच्छत इति साश्रव्यमाह—कथमिवेति । अथ वा, विवर्तवादं
वेदान्तिसंमतं परिणामवादी तान्त्रिको दूषयति—कथमिवेति । तन्मते मृद्घटादि-
दृष्टान्तानुपत्तिरित्यर्थः । अत्रेयं तान्त्रिकप्रक्रिया—'इच्छामि', जानामि'
इत्यादादुत्तमपुरुषान्तर्भासमानं स्फुरणान्वयि ज्ञानमेव प्रकाशाभिं ब्रह्म । तच्च
सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसर्वकर्तृत्वपूर्णत्वव्यापकत्वादिशक्तिसंवलितम् । तस्य चानन्द-
रूपांश एव स्फुरणं परा अहंता, विमर्शः, परा ललिता भट्टारिका, त्रिपुर-
सुन्दरीत्यादिपदैर्व्यवहियते । उक्तं च विरूपाक्षपञ्चाशिकायां विश्वशरीर-
स्कन्धे—

‘ईश्वरता कर्तृत्वं स्वतन्त्रता चित्स्वरूपता चेति ।

‘एते इहंतायाः किल पर्यायाः सद्विशुच्यन्ते ॥’

इति । पराहंतामन्तरे रोदंताया असंस्कुरणादहमिदमोः संसंबन्धिकत्वादिदं पदगम्यस्य दृश्यस्याहंतारूपशक्त्या तद्विशिष्टब्रह्मणा वा जन्यत्वम् । तच्च दृश्यं तत्परिणाम एव, ‘तस्यां परिणतायां तु न कश्चित् पर इध्यते’ इति वामकेश्वरतन्त्रात्, ‘वाचारमभाणं विकारः’ इत्यादिश्रुतीनां तत्रैव स्वारस्याच्च । शक्तिशक्तिमतोरुपादानोपादेययोरस्यन्तमभेदः, न पुनरौपिनिषदादिवद्भेदाभेदौ । अत एव ‘सर्वखल्विदं ब्रह्म’ इति सामानाधिकरण्यमभेदे, न पुनर्वाधायाम् । अद्वैतश्रुतयः सर्वा अप्येतदभिप्रायिका एवाविस्त्रद्वाः । सर्वप्रमाणमूर्धन्यया श्रुत्या तदनुसारितन्त्रैश्वाद्वैते कथिते, तद्विशुद्धत्वेन भासमानः कार्यकारणयोर्भेदांशं एव कल्पित आस्तां न पुनः सर्वोऽपि प्रपञ्चः । ‘नेह नानास्ति किंचन’ इत्यादिश्रुतिपूर्वपि भेदांशस्यैव निषेधो न प्रपञ्चस्य । ‘एकमेवाद्वितीयम्’ इत्यादौ श्रूयमाणो भेदवत्प्रपञ्चाभावोऽपि विशेषणाभावप्रयुक्त एव । अत एव भामत्यां हाटकमकुट-ग्रन्थे भेदस्यैव हाटकन्यूनसत्ताकत्वं न मकुटस्योक्तम्, परिणामस्य परिणामिसमानसत्ताकत्वावश्यिकत्वात् । ‘मायामात्रमिदं द्वैतम्’ इत्यत्रापि द्वैतशब्देन भेदस्यैव मिथ्यात्वमुच्यते, न पुनर्भेदवतः; तथात्वे तु प्रतियोगितासंबन्धेन जगत् इवानुयोगितासंबन्धेन ब्रह्मणोऽपि भेदवत्त्वस्य सत्त्वात् सदसद्ब्रह्माभावो निरूप्यत इति न्यायसिद्धत्वाविशेषान्मिथ्यात्वापत्तेः । ततश्च श्रुतेरपि परिणामवाद एव संमतः सिध्यति । भगवता व्यासेनापि ‘प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्’ इत्यस्मिन्नधिकरण एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञां मृद्घटनयनिकृन्तनादिद्वृष्टान्तम् ‘बहु स्यां प्रजायेय’ इत्यभिध्योपदेशादिकं चानुसंदधानेन परिणामवाद एवाभिप्रेतः, कण्ठरवेणोक्तश्च ‘आत्मकृतेः परिणामात्’ इति सूत्रे । भाष्यकारैरपि तत्र विवरत्वादानुसारेण व्याचक्षागैरपि सौन्दर्यलहर्याम्, ‘मनस्त्वं व्योम त्वम्—’ इति श्लोके ‘त्वयि परिणामायाम्’ इति स्वाभिमतः परिणामवाद एव स्फुटीकृतः । अस्मिन् पत्ते रहस्यनामसहस्रे ‘मिथ्याजगदधिष्ठाना’ इत्यादौ ध्रुयमाणं मिथ्यात्वं तु स्वानतिरिक्तरूपत्वम्, घटादिरूपेणानित्यत्वं ब्रह्मरूपेण नित्यत्वम्, मृद्घटयोरभेदे ऽपि घटरूपेण ध्वस्तत्वं मृद्रूपेणाध्वस्तत्वं चेत्यादिवद्विशुद्धधर्मनिरासादिकमूह्यमित्यादिकः शांभवानन्दकल्पलतायां विस्तरः ॥३॥

उस महनीय प्रकाश की जय हो जिसके प्रत्यक्ष होने पर कुछ भी दृष्टिगत नहीं होता । उसके ज्ञात हो जाने पर सब कुछ विज्ञात हो जाता है—ऐसा वेद में कैसे कहा जाता है ! ॥३॥

इममेवार्थं क्लोकद्वयेनाह—

नैसुर्गिकी स्फुरता विमर्शरूपास्य वर्तते शक्तिः ।
तद्योगादेव शिवो जगदुत्पादयति पाति संहरति ॥ ४ ॥

इहोत्पादनादि त्रयं तिरोधानानुग्रहयोरुपलक्षणम् ॥ ४ ॥

इसमें विमर्शरूपा सहज स्फुरणात्मिका शक्ति वर्तमान है जिसके संयोग से ही शिव जगत् का उत्पत्ति, स्थिति एवं संहार करता है ॥४॥

सावश्यं विज्ञेया यत्परिणामादभूदेषा ।
अर्थमयी शब्दमयी चक्रमयी देहमय्यपि च सृष्टिः ॥५॥

अवश्यम्, सर्वविज्ञानसाधनत्वान्मोक्षादिपुरुषार्थप्रदत्त्वाच्च । अर्थमयी शिवादिक्षित्यन्तपट्टिंशत्त्वरूपा । शब्दमयी परादिवैखर्यन् । चक्रमयी बिन्दादिभूगृहान्ता । देहमयी सूक्ष्मादिस्थूलान्ता ॥ ५ ॥

उस शक्तिका विज्ञान अत्यावश्यक है जिसके परिणाम स्वरूप यह अर्थमयी, शब्दमयी, चक्रमयी एवं देहमयी सृष्टि हुई है ॥५॥

तज्ज्ञानार्थमुपाया विद्या लोके चतुर्दश प्रोक्ताः ।
‘तेष्वपि च सारभूता वेदास्तत्रापि गायत्री ॥ ६ ॥

चतुर्दश विद्याः—चत्वारो वेदाः पठङ्गानि न्यायो मीमांसा पुराणं धर्मशास्त्रं चेति । तन्त्राणां धर्मशास्त्रे इत्तर्भावः । तेषां प्रामाण्यसमर्थनं ऐत्यस्मदीये त्रिपरमुन्दरीबाह्यवरिवस्याविधौ द्रष्टव्यम् । तन्त्रराजव्याख्याने च विस्तरेण तन्त्राणां धर्मशास्त्रे इत्तर्भावः प्रपञ्चयिष्यते । एवं च न शिष्टाकोपाधिकरणस्थवार्तिकविरोधः शास्त्रापरिमाणानतिक्रमत् ॥ ६ ॥

उसीके ज्ञानके लिये उपायभूत चौदह विद्याएँ प्रतिपादित हैं। उनमें भी सारभूत वेद है। उनमें भी सारभूता गायत्री है ॥६॥

तस्या रूपद्वितयं तत्रैकं यत् प्रपञ्चते (5) स्पष्टम् ।

वेदेषु चतुर्ष्वपि परमत्यन्तं गोपनीयतरम् ॥ ७ ॥

तस्या गायत्र्याः स्पष्टमस्पष्टं चेति पदच्छेद आवृत्त्या। चरणत्रयम् 'तत् सवितुः' इत्यादि स्पष्टम्। 'परोरजसे सावदोम्' इति चतुर्थचरणं त्वस्पष्ट-मित्यर्थः। परं श्रीविद्यारख्यं द्वितीयं रूपम् ॥ ७ ॥

उस [गायत्री] दो रूप हैं जिनमें एक अस्पष्ट है। चारों वेदों में वह अत्यन्त गोपनीयतर है ॥७॥

कामो योनिः कमलेत्येवं 'सांकेतिकैः शब्दैः ।

व्यवहरति न तु प्रकटं यां विद्यां वेदपुरुषोऽपि ॥ ८ ॥

यद्यपि तन्त्रराजादौ सौन्दर्यलहर्यां च हादिविद्याया एव प्रथममुद्धारो दृश्यते, तथापि 'श्रीविद्यैव तु मन्त्राणां तत्र कादिर्यथा परा' इति वचनात्। षोडशीघटकत्वाच्च, 'यदक्षरैकमात्रैऽपि', 'यदेकादशमाधारम्' इत्यादिरहस्यार्थ-प्रतिपाद्याक्षरशालित्वाच्च, त्रिशत्यामस्या एवादराच्च, त्रिपुरोपनिषद्ये तन्मूलकत्वे-नैवान्यासामुद्धाराच्च, योगिनीहृदयादावुक्तानामिहापि वक्ष्यमाणानामर्थानामत्रैव स्वारस्याच्च, शाङ्खायनश्रुतौ 'चत्वार इँ विश्रति' इत्यस्यामृच्चि च प्रथममस्या एवोद्धाराच्च कादिविद्यायाः प्राधान्यमिति 'द्योतयस्तस्याः प्रतीकमादत्ते—

'कामो योनिः कमला वत्रपाणिर्गुहाहसा मातरिश्वाभ्रमिन्द्रः ।

पुनर्गुहासकला मायथा च पुरुच्येषा विश्वमातादिविद्या ॥'

इति शाङ्खायनश्रुतिः। कामो मातरिश्वा च वकारः। योनिरेकारः। कमला तुरीयः स्वरः। वत्रपाणिरिन्द्रश्च लकारः। गुहाद्वयं माया च लज्जाबीजम्। हसेति सकलेति च स्वरूपम्। गुहया सह समासाद्बहुवचनं न पुनः सकारो

दीर्घः । एवं लकारोऽपि । अभ्रं हकारः । एतादृशैः ॑ साकेतिकैः शब्दैव्यं-
वहारादत्यन्तगोपनीयत्वं समर्थितं भवति ॥ ८ ॥

जिस विद्याको वेद पुरुष भी “कामो योनिः कमला” इत्यादि
सांकेतिक शब्दों द्वारा (प्रतीकात्मक) व्यवहृत करता है प्रकट शब्दों
द्वारा नहीं ॥८॥

विद्यावर्णानुद्धरति—

क्रोधीशः श्रीकण्ठारूढः कोणत्रयं लक्ष्मीः ।

मांसमनुत्तररूढं वाभवकूटं प्रकीर्तिं प्रथमम् ॥ ९ ॥

शिवहंसब्रह्मवियच्छक्राः प्रत्येकमक्षरारूढाः ।

द्वैनीयीकं कूटं कथितं तत् कामाजाख्यम् ॥ १० ॥

शिवतो वियतो मुक्तं तृतीयमिदमेव शक्तिकूटाख्यम् ।

हृलेखानां त्रितयं कूटत्रितये ॒पि योज्यमन्ते स्यात् ॥ ११ ॥

क्रोधीशो ब्रह्मा च ककारः । श्रीकण्ठोऽनुत्तरमक्षरं चाकारः । तमा-
रूढस्तेन युक्तः । कोणत्रयं योनिः । लक्ष्मीः कमला । मांसं शक्तश्चेन्द्रः ।
शिवो वियच्च हकारः । हंसः सकारः । अक्षरसमूहात्मकत्वात् कूटत्व-
व्यपदेशः ॥ ९-११ ॥

प्रथम वाभव कूट में श्रीकण्ठ (अ) से युक्त क्रोधीश (क), कोणत्रय
अर्थात् योनि (त्रिभुज ए), लक्ष्मी (ई), अनुत्तर (अ) के साथ मांस (ल)
आते हैं ॥१॥

द्वितीय कामराज कूट है जिसमें १ शिव (ह), हंस (स), ब्रह्मा
(क), वियत (ह) एवं शक्र (ल) आते हैं । अक्षर (अ) के साथ ॥१०॥

शिव (ह) एवं वियत (ह) के विना उपर्युक्त (कामराज कूट) शक्ति-
कूट कहा जाता है । प्रत्येक कूट के अन्त में एक-एक हृलेखा ‘ह्री’ अन्त
में जोड़ लेना चाहिये ॥११॥

हृलेखायाः स्वरूपं तु व्योमाग्रीवामलोचना' ।

विन्द्रधर्घचन्द्ररोधिन्यो नादनादान्तशक्तयः ॥ १२ ॥

व्यापिकासमनोन्मन्य इति द्रादशसंहतिः ।

विन्द्रादीनां नवानां तु समर्थिर्नाद उच्यते ॥ १३ ॥

व्योम हकारः केवलो न त्वकारविशिष्टः । अग्नी रेफस्तादृशः ।
 २ वामलोचनेकारः । विन्द्रादयो नवापि सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमकालैरुच्चार्या
 धनिविशेषाः, वर्णविशेषा वा । न च कक्षारादिवत् स्पष्टमनुच्चार्यत्वात्
 तन्त्रीस्वरतुल्यत्वेन श्रूयमाणत्वाच्च कारप्रत्ययाद्यभावाच्च 'बीजविन्दुध्वनीनां च
 विकूटेषु ग्रहात्मिका' इत्यादौ धनिपदेनैव तन्त्रेषु व्यवहाराच्च न वर्णत्व-
 मध्यचन्द्रादेरिति वाच्यम्, अनुस्वारविसर्गादातुकहेतुसत्त्वेऽपि वर्णत्वस्येष्ट्वात् ।
 कथमन्यथा 'त्रिपष्ठिश्चतुःषष्ठिर्वा वर्णाः शंभुमते मताः' इति प्रतिज्ञाय
 'अनुस्वारो विसर्गश्च—' इति परिगणनं शिक्षायां संगच्छेत् ? न च तादृश-
 संख्याविरोधादेव नात्र वर्णत्वम्, तत्र स्पष्टोच्चार्याणामेव गणनात् । न च
 ताल्वादिपरिगणितस्थानानभिव्यङ्ग्यत्वात् वर्णत्वम्, तदनभिव्यङ्ग्यत्वस्य
 पश्यन्त्यादावव्यासः, 'चत्वारि वाक्परिमिता पदानि' इति श्रुत्या वर्ण-
 समूहात्मकपदत्वस्य स्पष्टमुक्तत्वाच्च । अत एव चतुःशतीशास्त्रे नादस्यार्थ-
 वर्णनं संगच्छते । न च रथघोषवत् पदार्थस्मारकत्वोपपत्तिः; तत्र हि तत्काल-
 करगीयत्वसंबन्धेन माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणस्य स्मृतिविषयताया वाचनिकत्वेन
 रथघोषासामान्यस्य लौकिकादिसाधारणस्य स्मारकत्वाभावेन तस्य तत्र शक्तेर-
 योगात्, प्रकृते तु न तथेति वैष्पम्यात्; 'हृलेखात्रयसंभौतैस्तिथिसंख्यैस्तथाक्षरैः'
 इत्यादौ प्रतिहृलेखं हकाररेफेकारानुस्वारानादपञ्चकमिति पञ्चदशाक्षराणीत्युक्त्या,
 नादेऽक्षरत्वव्यवहारस्यासकृद्योगिनीहृदये,

भूमिश्चन्द्रः शिवो माया शक्तिः कृष्णाध्वमादनौ ।

अर्धचन्द्रश्च विन्दुश्च नवाणो मेरुरुच्यते ।

महात्रिपुरमुन्दर्या मन्त्रा मेरुसमुद्धवाः ॥'

इति ज्ञानार्णवादावप्यसकृद्यवहारस्य दर्शनाच्च । धनिपदेन व्यवहारस्तु

तत्तुल्यत्वं लक्षणया । ध्वनिपर्यायनादपदवाच्यत्वान्वेयार्थं रूपलक्षणया वा नेय
इति दिक् । एवं च प्रथमतृतीयकूटे अष्टादशवर्णत्वमेव; ^१ मध्यमकूटं तु
चतुरधिकम्; संहत्याष्टपञ्चादशद्वर्णात्मिका विद्येति सिद्धम् । यद्यपि विन्दु-
विनिर्मुक्तानामष्टानामेव नादसंज्ञा मन्त्रशास्त्रे, तथापि व्यवहारसौकर्यार्थ
तत्सहितानामेव सात्र कृतेति ध्येयम् ॥ १२, १३ ॥

हृलेखा के स्वरूप के अन्तर्गत व्योम (ह्), अग्नि (र्), वामलोचना
(ई), विन्दु (०), अर्धचन्द्र, रोधिनी, नाद, नादान्त, शक्ति, व्यापिका,
समना तथा उन्मनी ये बाहर ह आते हैं । विन्दु-आदि नव के समूह को नाद
कहा जाता है ॥ १२-१३ ॥

सिद्धमेवाह—

प्रथमे षष्ठादश वर्णाद्वाविंशतिरक्षराणि मध्ये स्युः ।

प्रथमेन तुल्यमन्त्यं संघातेनाष्टपञ्चाशत् ॥ १४ ॥

(इस प्रकार) पहले में अट्ठारह वर्ण, बीच वाले में बाइस और अन्तिम
में पहले के बराबर (अर्थात् अट्ठारह वर्ण)—सब मिलाकर अट्ठावन
वर्ण होते हैं ॥ १४ ॥

वर्णानां कालानाह—

मात्राद्वितयोज्ञार्या कामकला च त्रिकोणा च ।

विन्दुरहितहृलेखा मात्राकालत्रयोज्ञार्याः ॥ १५ ॥

अन्येषां वर्णानां मात्राकालो ऋभमात्रया सहितः ।

विन्दोरर्धं मात्रा परे परे चापि पूर्वपूर्वाधीर्थाः ॥ १६ ॥

मात्रा लघ्वक्षरस्य कालः । तद्विगुणो गुर्वक्षरस्य । अत एव कामकला
कमला त्रिकोणा योनिश्च द्विमात्रा । हृलेखायां द्वयोर्व्यञ्जनयोरेका मात्रा
कामकलाया द्वे मात्रे इति तिसः । अन्येषामकारसहितानां ^२ कक्षारादिदश-
वर्णानाम् । विन्दोरपि व्यञ्जनत्वादधर्मा मात्रा

‘एकमात्रो भवेद्ब्रह्मो द्विमात्रो दीर्घं उच्यते ।

त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं त्वर्धमात्रकम् ॥’

इति वचनात् । परे परे, अर्धचन्द्ररोधिन्यादयः, पूर्वपूर्वार्धः; अर्धचन्द्रस्यार्धकालो रोधिन्याः, रोधिन्यार्धकालो नादस्येत्यादिकमेण कालवन्तः । अयं भावः—कालपरमाणुर्लंब इत्युच्यते,

‘नलिनीपत्रसंहत्याः सूक्ष्मसूक्ष्मभिवेधने ।

दले दले तु यः कालः स कालो लवसंशितः ।

अतः सूक्ष्मतमः कालो नोपलभ्यो भृगूद्रह ॥’

इति वचनात् पट्पञ्चाशदुत्तरशतद्वयलवैरेका मात्रा । विन्दोरष्टाविंशत्युत्तरशतं लवाः । अर्धचन्द्रस्य चतुःषष्ठिः । रोधिन्या द्वात्रिंशत् । नादस्य षोडश । नादान्तस्याष्टौ । शक्तेशत्वाराः । व्यापिकाया द्वौ लवौ । समनाया एको लवः । उन्मनायास्तु नास्त्येव कालः । यद्यपि योगिनीहृदये चक्रसंकेते, दीपाकारो अर्धमात्रश्च, इत्येन विन्दोः कालमुक्त्वा अर्धचन्द्रादेः शक्तिपर्यन्तस्य चतुरशाष्टांशषोडशांशादिरूपभागद्वै गुणं कालस्योक्त्वा शक्त्यादीनां पूर्वपूर्वद्विगुणांशकालवच्चं सामान्येनोक्तम् ‘चतुःषष्ठिस्तदूर्ध्वं तु द्विगुणं द्विगुणं ततः’ इति, तेन च वचनेन मात्राया द्वादशोत्तरपञ्चशततमो भाग उन्मनाकालः, मात्रास्वरूपं च द्वादशोत्तरपञ्चशतलवार्तमक्त्वमेव प्रतीयते, अत एव ‘देशकालानवच्छ्वान्तदूर्ध्वं परमं महत्’ इत्युत्तरग्रन्थेऽप्युन्मनायाः परत एव कालानवच्छ्वेदउक्त इति व्यक्तं प्रतीयते; तथापि ‘चतुःषष्ठिः—’ इति श्लोकस्य शक्तेश्चतुःषष्ठितमो मात्राभागः, तदूर्ध्वं द्विगुणं व्यापिकाया अष्टाविंशत्युत्तरशततमो भाग ^१ इत्यर्थस्ततस्तदूर्ध्वमिति पदाभ्यां द्विगुणपदद्वयेन च स्पष्टं ^२ प्रतीयते; अत एवोत्तरार्थे ‘शक्त्यादीनां च मात्रांशो मनोन्मन्यास्तथोन्मनी’ इत्यत्र मनोन्मनीति पदस्य समनापर्यायस्य समनापर्यन्तानामित्यर्थकत्वमङ्गीकृत्य शक्त्यादीनां तिसूणामित्यमृतानन्दैव्यर्थाख्यातम् । नादस्य विन्दादिनवकस्य ॥ १५, १६-॥

कामकला (ई) तथा त्रिकोण (ए) को द्विमात्रिक, विन्दुरहित हूलेखा (ह्री) को त्रिमात्रिक (अर्थात् तीन मात्राकाल के बराबर) उच्चारण होना चाहिये । अन्य वर्णों (के उच्चारण) का काल अर्धमात्रा सहित मात्राकाल

(अर्थात् डेढ़ मात्रा काल) एवं बिन्दु का अर्धमात्रा काल है। उत्तरवर्ती वर्णों का उच्चारण काल अपने पूर्व वर्णवर्ती का आधा होना चाहिये ॥१६॥

संहत्यैकलबोनो मात्राकालो इस्य नादस्य ।
 एकादश वाक्कूटे सार्धा एकादशोदिता मध्ये ॥१७॥
 सार्धा अष्टौ शक्तावैकलबोनिता मात्राः ।
 संहत्यैकत्रिशन्मात्रा मन्त्रे लवत्रयन्यूनाः ॥१८॥
 शक्तौ त्रितीयकूटे ॥ -१७, १८ ॥

इसप्रकार नाद का काल कुल मिला कर मात्राकाल होता है जिसमें एक लव न्यून रह जाता है।

(इस प्रकार) वाक्कूट में ग्यारह, बीच वाले (कामराज कूट) में साढ़े ग्यारह ॥१७॥

एवं शक्तिकूट में साढ़े आठ मात्राएँ होती हैं जिनमें एक लव न्यूनता सब में होती है ॥१८॥

उत्पत्तिस्थानयत्नावाह—

कण्ठे च कण्ठतालुनि तालुनि दन्तेषु मूर्धिन नासायाम् ।
 स्पृष्टविवाराद्यान्तरबाह्यर्थत्वैस्तदक्षरोत्पत्तिः ॥ १९ ॥

ककारत्रयम्कारदशकं हकारपञ्चकं च कण्ठे । द्वितीयमक्षरं कण्ठ-
 तालुनि । प्राण्यज्ञत्वादेकवद्धावः । ईकारत्रुष्ट्यं तालुनि । लकारत्रयं सकारद्वयं
 च दन्तेषु । रेफत्रयं तु मूर्धिनि । बिन्दादिनवक्त्रयं नासायाम् । स्पृष्टेति ।
 ककाराः स्पृष्टयत्नाः । अकाराः संवृताः । ईकारा एकारश्च विवृताः । रेफा
 लकाराश्चेषत्स्पृष्टाः । हकाराः सकारौ चेषद्वृताः । बिन्दादयः संवृततमाः ।
 इत्याभ्यन्तरो यत्नः । ककारा विवारश्वासाधोषवन्तोऽल्पप्राणवन्तश्च । सकारौ
 महाप्राणवन्तौ विवारादिमन्तौ च । स्वराः सर्वेऽप्युदात्ताः । रेफा लकाराश्च
 संवारनादघोषाल्पप्राणवन्तः । हकारास्तु संवारादित्रयवन्तो महाप्राणवन्तश्च ।
 बिन्दादयस्त्वात्यन्तिकसंवारादिचतुष्कवन्तः । इति वाख्य प्रयत्नः ॥ १९ ॥

(मन्त्र के उपर्युक्त) अशरों की उत्पत्ति कण्ठ, कण्ठतालु, तालु, दन्त, मूर्धा एवं नासिका आदि उच्चारण स्थानों में स्पृष्टादि आभ्यन्तर एवं विवारादि बाह्य यत्नों द्वारा होती है ॥१९॥

अथ वर्णानां स्थितिस्थानं रूपमाकारं चाह —

प्रलयाग्निनिभं प्रथमं मूलाधारादनाहतं स्पृशति ।

तस्मादाज्ञाचक्रं द्वितीयकूटं तु कोटिसूर्यम् ॥२०॥

तस्माल्लाटमध्यं तारीयं कोटिचन्द्राभम् ।

मालामणिवद्धर्णाः क्रमेण भाव्या उपर्युपरि ॥२१॥

मूलाधारादित्यादि पञ्चमीत्रयं ल्यब्लोपे । मूलाधारमारम्येत्यर्थः ।
तस्मादनाहतमारम्य । तस्मादाज्ञाचक्रमारम्य । इदं च स्थानत्रयं विन्दादि-
रहितकूटत्रयस्यैव । सुषुमाख्यानाडीमूलाग्रयोद्देशं सहस्रदलकमले, मध्ये
चाष्टदलघृदलादीनि त्रिशत्पद्मानि सविस्तरं स्वच्छन्दसंग्रहादौ प्रपञ्चितानि ।
तत्र गुदोपरि द्वयङ्गुलोध्वं लिङ्गे नाभौ हृदि कण्ठे भ्रूमध्ये च मूला-
धारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धाज्ञानामकानि चतुष्पद्दशद्वादशषोडश-
द्विदलानि द्विदिग्निथमध्यसंदष्टानि चक्रपदवाच्यान्यपि पद् पद्मानि सन्तीत्यन्यत्र
विस्तरः ॥ २०, २१ ॥

मूलाधार से आरम्भ कर प्रलयाग्नि के समान भासित होने वाला
प्रथम कूट है जो अनाहत को स्पर्श करता । (अनाहत से आगे) कोटिसूर्य
के समान आभा वाला दूसरा कूट है जो आज्ञाचक्र को स्पर्श करता
है ॥२०॥

(आज्ञा चक्र ले आगे) ललाट के मध्य में कोटि चन्द्र के समान आभा
वाला तीसरा कूट है । (उपर्युक्त तीनों कूटों के) वर्णों को माला की मनियाँ
के रूप में क्रमशः एक के ऊपर एक की भावना करनी चाहिये ॥२१॥

आधारोत्थितनादो गुण इव परिभाति वर्णमध्यगतः ।

मध्येकालं विन्दुर्दीपं इवाभाति वर्तुलाकारः ॥२२॥

तदुपरि गतो इर्धचन्द्रो इन्वर्थः कान्त्या तथाकृत्या ।

अथ रोधिनी तदूर्ध्वं त्रिकोणरूपा च चन्द्रिकाकान्तिः ॥

अत्रेयं शब्दसुष्टिप्रक्रिया—वटवीजान्तर्गतवटवृक्षीयसूक्ष्मरूपतुल्यशब्दसुष्टि-
सूक्ष्मरूपशालिनी पूर्वोक्तरूपा त्रिपुरसुन्दर्येव तादृशसूक्ष्मरूपवत्त्वप्रवृत्तिनिमित्त-
कपरापद्वाच्या । सैव च माति तरति कायतीति च व्युत्पत्त्या मातृकेत्युच्यते ।
तस्यां च निर्विकारायामप्यनादिसिद्धप्राण्यदृष्टवशात् स्वान्तःसंहृतविश्वसि-
सूक्षोत्पत्यते । ततः स्वष्टव्यपदार्थानालोचयति, 'तदैक्षत वहु स्यां प्रजायेय' इति
श्रुतेः । तादृशमीक्षणमेव प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य तस्यां पश्यन्तीति पदं प्रवर्तते ।
सैव च पश्यन्त्यरुद्धा मातृका करणसरणित उत्तीर्णत्वादुत्तीर्णत्युच्यते । तद-
वयवाश्च वामादयो इष्टौ शक्तयो इन्यत्र प्रपञ्चिताः । अतः सैव व्यष्टिसमष्टि-
वेषेण नवविधा । ततो नव नादा अविकृतशून्यादयो जाताः । तत्समष्टिश्च
नादध्वन्यादिपद्वाच्या नातिसूक्ष्मा परावन्नातिस्थूला वैखरीवदतो मध्यमाख्या
मातृका मध्यमाविवररूपमिकृतशून्यस्पर्शनादध्वनिविन्दुशक्तिवीजाक्षराख्यं नाद-
नवकं मूलाधारादिष्टके नादे नादान्ते ब्रह्मरन्त्रे च स्थितम् । नवभिन्नादैरक-
चर्टतपयशलाख्यर्वग्नवकवतो वैखर्याख्या मातृका जाता वै निश्चयेन स्पष्ट-
तरत्वात् खं कर्णविवरर्वतिनभोरूपश्चोत्रेन्द्रियं राति गच्छति, तज्जन्यज्ञानविषयो
भवतीति व्युत्पत्तेरित्याद्यन्यतो विस्तरः । एव च ककारादौ कंवादिवर्णधर्माणां
षड्जत्वादिध्वनिधर्माणां चानुभूयमानत्वात् परिणामे परिणामिनो इनुस्यूतताया
मृद्घटे दर्शनाच्च वर्णेषु नादो इनुस्यूतः । तनुविशेषजन्यः पटविशेषो वर्णकपद-
वाच्यः । तत्र कप्रत्ययपरित्यागेन प्रयोगस्त्वक्षरबाचकवर्णपदेन श्लेषार्थः । गुण
इव वर्णकाख्यपटविशेषोपादानभूततन्तुविशेषवन्मालामण्याधारसूत्रवच्चेत्यर्थः ।
वर्णमध्यगत इत्यस्य द्वयोर्वर्णयोर्मध्यभागे वर्णशारीरान्तर्भागे च स्थित इत्यर्थः ।
अयं भावः—द्वयोर्वर्णयोर्मध्यभागे मणिद्वयमध्यभागस्थशुद्धसूत्रवच्छुद्धानादस्य
मानम्, वर्णशारीरान्तर्भागे तु पटाभेदेन संवर्लिततन्तुवद्धटान्तर्मृद्घच्च तत्तद्वर्णा-
भेदेनैव नादस्य मानम्, न पुनस्तत्र मण्यन्तर्गतसूत्रदृष्टान्तः, तस्य मणितो
इत्यन्तभिन्नत्वादिति ॥ २१- ॥

मूलाधार से उठने वाला नाद वर्णों के बीच से होता हुआ सूत्र (गुण) की भाँति प्रतीत होता है । विन्दु भाल के मध्य वृत्ताकार रूप में दीप की भाँति देवीप्यमान रहता है ॥२२॥

उसके ऊपर अर्धचन्द्र दीप्ति एवं आकृति में अन्वर्थक (अर्थात् आकृति एवं कान्ति दोनों ही दृष्टियों से अर्ध चन्द्रमा के समान) है। तदनन्तर त्रिमुज के आकार की रीधिनी है जो चन्द्रिका की कान्ति से समन्वित है ॥२३॥

नादस्तु पद्मरागवदण्डद्वयमध्यवर्तिनीव सिरा ।

नादान्तस्तदिदाभः सव्यस्थितविन्दुयुक्तलाङ्गलवत् ॥२४॥

तिर्यग्बिन्दुद्वितये वामोद्गच्छत्सिराकृतिः शक्तिः ।

विन्दूद्गच्छत्त्वश्राकारधरा व्यापिका प्रोक्ता ॥२५॥

ऊर्ध्वाधोविन्दुद्वयसंयुतरेखाकृतिः समना ।

सैवोर्ध्वविन्दुहीनोन्मना तदूर्ध्वं महाविन्दुः ॥२६॥

शक्त्यादीनां तु वपुद्वादशरविकान्तिपुज्ञाभम् ।

मध्येकालं फालस्य मध्ये । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इति समासः । कान्त्या, आकृत्या चान्वर्थः; अर्धचन्द्रवत्कान्तिराकारश्चेत्यर्थः । अण्डस्थानीयौ द्वौ विन्दू सिरास्थानीया मध्यरेखा चेति त्रयं सहत्य नादस्याकारः । 'विन्दुद्वयान्तरे दण्डः शेवरूपे मणिप्रभः' इति चक्रसंकेतोक्ते । शेवो मुष्कद्वयमध्यवर्तीनी नाडी, मणिः पद्मराग इति तु सांप्रदायिकी व्याख्या । दण्डस्य शेवरूपत्वविशेषणं घनतादाकृत्योर्निरासाय, केशतुल्यपिण्डिविकारेषु पायसोपयुक्तेषु शेवपदप्रयोगादित्यपि व्याख्या नातीव विरुद्धा । ऊर्ध्वांगं दक्षिणारं लाङ्गलम् वामभागे बिन्दुरेक इति नादान्ताकारः । विसर्जनीयग्रदूर्ध्वाधो विन्दुद्वयमिति भ्रमनिरासायाह—तिर्यग्गिति । वामाद्वामभागस्थविन्दुमारभ्योर्ध्वं गच्छन्ती निःसरन्तीया सिरा रेखा तदाकारेत्यर्थः । 'शक्तिर्वामस्थविन्दुद्वयत्सिराकारा' इति चक्रसंकेते । अर्षत्वात् समस्तस्यापि विन्दुपदस्य पूर्वपदेन सह बहुत्रीह्यवयवत्वेन, उत्तरपदेन सह पञ्चमीतपुरुषाववयवत्वेनापि काकाक्षिन्यायेनान्वय इति सांप्रदायिकैर्व्याख्यानात् । उद्यत्पदस्य सामान्यवाचकस्यापि विन्दुद्वयदिति विशेषे लक्षणार्था वामस्थाद्विन्दुरस्यात्: सिराया आकारो यस्या इत्येव विगृह्य विन्दोर्वामस्थत्वविशेषणबलादेव दक्षिणदिग्भागे निःसिराक एको विन्दुरस्तीति गग्यत इति व्याख्यायां वा न को ऽपि क्लेशः । विन्दुसंपृष्ठाग्रक्तिकोणाकारा

व्यापिका । 'बिन्दुद्वयान्तरालस्थमृजुरेखामयी पुनः । समना' इति वचने शक्तिवद्विन्दुद्वयं तिर्यग्रूपं मा भूदित्यतः संप्रदायमनुसरनाह—ऊर्ध्वाध इति । संयुता अग्रमूलभागयोः संशिलष्टा, न त्वस्पृशन्ती स्थिता । इयं च ब्रह्मरन्ध्र-संस्थाना । इयमेव च मनोन्मनीत्यपि व्यवहियते । मनसो यथावस्थितरूपस्यैवाभ्यासविशेषैतावत्पर्यन्तवृत्त्युद्गमः सुसाध इत्यतः समनेत्युच्यते । एतदुपरि तु रूपन्तरं प्राप्तस्यैव मनसो धृतिविषयतेत्यत उत्कान्तमनस्कत्वादुन्मना । प्रकृतामुपयुक्तमध्युन्मनोपरिस्थानं चक्रराजस्य त्रिविधभावनन्तर्गतनिष्कलभाव-नायामुपयुक्तत्वेन प्रसङ्गादाह—तदूर्ध्वं महाबिन्दुरिति ॥ शक्त्यादीनामिति । समनान्तानां तिसृणामिति संप्रदायः । 'शक्त्यादीनां तिसृणां द्वादशरवितुल्य-कान्तयस्तनवः' इति पाठो युक्तः । बिन्द्रादिस्वरूपाङ्गविस्तरः स्वच्छन्दसंग्रहे द्रष्टव्यः ॥ -२२—२६- ॥

नाद पवराग की कान्ति वाला, दो अण्डों के मध्य वर्तमान सिरा (नाडिका) की भाँति (विराजमान) रहता है । बाईं ओर स्थित बिन्दु से युक्त, विद्युत के समान प्रकाशित होने वाला नादान्त हल की भाँति प्रतीत होता है ॥२४॥

शक्ति दो बिन्दुओं के बाएँ से उदित होने वाली सिरा की आकृति वाली होती है । व्यापिका बिन्दु एवं उसके ऊपर त्रिकोण के समान आकृति वाली कही गई है ॥२५॥

समना की आकृति रेखा के ऊपर-नीचे स्थित दो बिन्दुओं के समान होती है । ऊपर वाले बिन्दु के बिना उपर्युक्त समना ही उन्मना है । इसके ऊपर महाबिन्दु की स्थिति होती है ॥२६॥

इत्येवं वर्णनां स्थानं ज्ञात्वोच्चरेद्यत्नात् ॥ २७ ॥

नादः प्राथमिकस्तु द्वितीयकूटेन साकमुच्चार्यः ।

द्वैतीयीकं नादं तार्तीयेनोच्चरेन पृथक् ॥ २८ ॥

बिन्द्रादिनवक्योस्तु प्राक्तनकूटस्थयोरनयोः ।

संमेलनेन शबलं तार्तीयीकं विभावयेत् कूटम् ॥ २९ ॥

बिन्द्रादिकसमनान्तं क्रमेण तार्तीयमुच्चरेनादम् ।

उन्मन्यन्तर्लीनं विभावयेदेतदुच्चरणम् ॥ ३० ॥

स्थानं कण्ठाद्युत्तिस्थानं मूलाधारादि स्थितिस्थानं च । यत्नादान्तर वाह्ययत्नपूर्वकम् । इदं च मानसजपातिरिक्तभिषयम् । तत्र तत्स्थ नयस्त्रिभावन-मात्रस्योपयोग इति द्रष्टव्यम् नादो विन्दादिनश्क्रम् । पूर्वपूर्वकृत्यस्थनादस्योत्तरोत्तरकृत्येत्तरारणेनैवोच्चरितप्रायत्वान्न तत्र पार्थक्येन यत्नः कालविलम्बो वा कार्य इत्यर्थः । तृतीयकूटे तत्त्वकृत्याभावात्तदुभयपेक्षितमित्ताह—विन्दादिकेति ॥ २७—२८ ॥

शक्त्यादि (तीनों) का स्वरूप द्वादश रवि की कान्ति पुञ्जके समान देवीप्रमाण होता है ।

इस प्रकार वर्णों के स्थान का ज्ञान कर यत्न (आध्यन्तर एवं वाह्य) के अनुसार उच्चारण करना चाहिये ॥२७॥

प्रथम कूटके नाद का उच्चारण दूसरे कूट के साथ करना चाहिये । इसी प्रकार द्वितीय कूट के नाद का (उच्चारण) तृतीय कूट के साथ करना चाहिये पृथक् नहीं ॥२८॥

तृतीय कूट को प्रथम दोनों कूटों के विन्दु आदि नवों के गण के संमेलन द्वारा चित्रित मानना चाहिये ॥२९॥

विन्दु से आरम्भ कर क्रमशः समना में समाप्त होने वाले तृतीय कूट के नाद का उच्चारण करना चाहिये एवं इसे उन्मनी में अन्तर्लीन मानना चाहिये ॥३०॥

पूर्व विद्यास्वरूपस्य काल उक्तः, इदानीमुच्चारणकालं निष्कृत्याह—

आद्ये दश मध्ये ताः साधास्तार्तीयकूटे इष्टौ ।

एकलबोना ऊनत्रिंशन्मात्रा मनोर्जपे कालः ॥ ३१ ॥

आद्ये कूटे दश मात्राः । मध्ये कामराजकूटे ता दश साधां मात्राः । तार्तीयकूटे इष्टाविति । अस्य पूर्वपरवर्ति पदद्रव्यं काकाश्किन्यायेन द्विर्द्विरन्वयितव्यम् । तेनैकलबोनाः साधां अष्टौ मात्रास्तृतीयकूटे यथापूर्वमवस्थिता इत्यर्थः । संहत्य त्वाह—एकलबोना इति । ऊनत्रिंशदेकोनत्रिंशत् । जपे वाचिके । न तु मानसे पूर्वोक्तकालादयः । प्रथमद्वितीयकृत्यस्थास्तु यत्र न्यासादौ संध्याङ्गमूत्रैकैककृत्यमात्रजपे च प्रातिस्विकमुच्चारणेन कूटानां विनियोगविधिस्तत्रैव सारथका इ । विज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

प्रथम (कूट) में दश (मात्राएँ) मध्य (कूट) में साडे दश (मात्राएँ) एवं तृतीय में एक लव कम साडे आठ, कुल मिलाकर एक लव न्यून उनतीस मात्रा काल जप में होना चाहिए ॥३१॥

अथ कृटानां व्यष्टिसमष्टिमेदेन चतुर्धा भिन्नानां स्वरूपबिशेषानाह—

व्यष्टिसमष्टिविभेदादस्यां चत्वारि बीजानि ।

सृष्टिस्थितिसंहारानाख्यारूपाणि भावनीयानि ॥ ३२ ॥

पुटधामतत्त्वपीठान्वयलिङ्गकमातृतत्समष्टीनाम् ।

रूपान्तराणि बीजान्यमूनि चत्वारि चिन्तनीयानि ॥ ३३ ॥

अनाख्या तिरोधानानुग्रहयोः समष्टिः, कृत्यपञ्चकेष्वप्यौदासीन्यावलभ्वन-
रूपावस्थानविशेषो वा । पुटादिष्टकं धामसतकं त्रिरूपं पृथक्पृथक्, तत्सम-
ष्टिरैकैकेष्व चत्वारि चत्वारि । यथा पुटानि ज्ञातुज्ञानज्ञेयानि तत्सामरस्यं च ।
धाम नि चक्रनाथदशाशक्तिः यात्मरूपाणि सप्त । तत्र चक्राण्यग्निचक्रसूर्यचक्रसो-
मचक्राणि ब्रह्मचक्र च । नाथा मित्रेशनाथं षष्ठीशनाथोऽद्वृशनाथाश्र्वर्यान-दनाथश्च ।
दशा जाग्रत्त्वप्नमुषुपत्यस्तुतीया^१ च । शक्तयः—वामाज्येष्टापौद्रयः शान्ता च;
इच्छाज्ञानकिया अम्बिका च; कामेश्वरीवत्रे श्वरीभगमालिन्योमहात्रिपुरसुन्दरी
च । आत्मान आत्म न्तरात्मपरमात्मानो ज्ञानात्मा च । तत्त्वं न्यात्मतत्त्वविद्या-
तत्त्वशिवतत्त्वानि सर्वतत्त्वं च । पीठानि क मरुपूर्ण गिरिजालंघराणयोड्याण-
पीठं च । अन्वयाः प्राणदक्षिणपश्चिमान्वया उत्तरान्वयश्च । एत एव समय-
पदेनामान्यायपदेन च कथं नते । लिङ्गानि स्वयंभूवाणेतराणि परं च । मातृकाः
पश्यन्तीमध्यमावैखर्यः परा च । धामगदार्थत्वेनोक्तं शक्तित्रयं मातृपदस्थ
वार्थः ॥३२,३३॥

इस (विद्या) में तीनों कूटों को पृथक्-पृथक् (व्यष्टि) एवं एक साथ
(समष्टि) चार बीजों का प्राक्तट्य होता है जो सृष्टि, स्थिति, संहार और
अनाख्या (नामरहित) रूप में चिन्तन करना चाहिये ॥३२॥

चार-विभिन्नरूपों में पुट, धाम, तत्त्व, पीठ, अन्वय, लिङ्ग एवं मातृका
आदि में इन चार बीजों की भावना व्यष्टि-समष्टि भेद से करनी
चाहिए ॥३३॥

१. स्तुर्या ।

अथ प्रत्यक्षरं स्वरूपमाह—

एकैकस्मिन् कर्मणि सृष्ट्यादिविभेदतस्त्रिविधे ।
ब्रह्माद्या अधिपतयो भारत्यादिस्वशक्तिभिः सहिताः ॥ ३४ ॥

ब्रह्मादयस्त्रयो उमी भारत्याद्याश्च शक्त्यस्तिस्थः ।
प्रत्यक्षरस्वरूपाः शाक्तार्थे वक्ष्यमाणया रीत्या ॥ ३५ ॥

सुष्ठिकर्म विधि सुष्ठिसृष्टिः सुष्ठिस्थितिः सुष्ठिसंहृतिश्चेते । एवं स्थितिकर्म स्थितिसृष्टिः स्थितिस्थिर्थातः स्थितिसंहृतिश्चेति । एवं संहृतिकर्मापि संहृतिसृष्टिः संहृतिस्थितिः संहृतिसंहृतिश्चेति । अत्र प्रतिक्रिक 'ब्रह्मादयस्त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा भरतीपृथिवीरुद्राणीसहिता अधिगतयः । एवं च प्रथमकूटे—कृकारो ब्रह्म ॥ एव रूपान्तरम् त्रिकोणा तु भारतीस्वरूपा, तुर्यः स्वरो विष्णुस्वरूपः, लकारः पृथिवी-स्वरूपः हकारो रुद्रस्वरूपाः, रेको रुद्राणीस्वरूप तुर्यः स्वरस्तु शान्ताम्बिकात्मक-मिथुनस्वरूपः । द्वितीयकूटे मध्यमहकारं परित्यज्यावशिष्टाक्षरेष्वेषैव रीतिः । तृतीयकूटे तु द्वितीयकूटस्थ अरित्यकारस्य ब्रह्मस्वरूपाद्वारतीभारत्यैव सकारेणारम्भः । शक्तिकूटत्वेन शक्तेः प्राधान्येन प्रथमं निर्देशः । तदेतद ह— शाक्तार्थे वक्ष्यमाणयेति ॥ ३४ ३५ ॥

ब्रह्मा आदि अधिपति भारती आदि अपनी शक्तियों के साथ सृष्टि आदि प्रत्येक कर्म के तीन पहलुओं के अधिदेवता होते हैं । वक्ष्यमाण शाक्त-अर्थ में ये तीनों ब्रह्मा आदि देवता और भारती आदि शक्तियाँ प्रत्येक अक्षर के स्वरूप हैं ॥ ३४-३५ ॥

अथावशिष्टानां विन्दादीनां स्वरूपमाह—

हूल्लेखाकामकलासपरार्धकलाख्यकुण्डलिन्युत्थाः ।
नादाश्वक्रत्रितयत्रितयात्मानोऽविभावनियाः स्युः ॥ ३६ ॥

अत्र प्रथमकूटे या हूल्लेखा, तदन्तर्गता या कामकला, तस्यां गुरुमुखैकवेद्या था समर्गार्धकला, सा बहिकुण्डलिनीत्युच्यते । सैव द्वितीयकूटे सूर्यकुण्डलिनीति तृतीयकूटे सोमकुण्डलिनीति च कथ्यते । विन्दादिसमष्टिरूपो नादस्तु तत

एवोत्पन्नो दीर्घिखं ग्रग्रवर्तिकज्जललेखावत् । एवं चानाहतमारभ्योत्थितो नाद-
स्त्रैलीक्ष्य मोहनसर्वाशापरिपूरकसर्वसंक्षेपणचक्रत्रयस्य त्रिविधसुष्ठुरूपस्यापरं रूपम्;
भ्रूमध्यमारभ्योत्थितो नादः सर्वसौभाग्यदायकसर्वार्थसाधकसर्वरक्षाकरचक्रयस्य
त्रिविधस्थितिरूपस्यापरं रूपम्; बिन्दुस्थानमारभ्योत्थितो नादः सर्वरोगहरसर्वसिद्धि-
प्रदसर्वानन्दमयचक्रयस्य ४ संहृतित्रयरूपस्यापरं रूपमिति विभावनीयाः ॥३६॥

तीन कुण्डलिनियों जिन्हें हृलेखा के अन्तर्गत कामकला (ई) की
सपरार्धकला भी कहा जाता है, से उत्पन्न होने वाले नादों को तीनों
चक्रों के त्रिक् में भावना करनी चाहिए ॥३६॥

अथावस्थापञ्चकं शून्यषट्कं विषुवत्सकं च जपकाले विभाव्यमाह—इन्द्रिय-
दशकेत्यादिना, एवमवस्थेत्यन्तेन श्लोकघोडशकेन ।

इन्द्रियदशकव्यवहृतरूपा या जागरावस्था ।
तत्र प्रकाशरूपो हेतुर्माव्यस्तृतीयगे रेफे ॥ ३७ ॥

कर्मेन्द्रियाणि पञ्च वाकगणिपादगयूपस्थानि; ज्ञानेन्द्रियाण्यपि पञ्च
ब्राणरसनचक्षुस्त्वकश्चोत्त्राणि; एतेषां दशानां स्वस्वविषयोत्पादकत्वं व्यवहारः;
स एव जागरावस्था । तत्र हेतुरूपं ज्ञानमरूपत्वाद्वावनादशायां प्रकाशरूपत्वेन
तृतीयकूटस्थरेफस्थाने विभावनीयम् ॥ ३७ ॥

दश इन्द्रियों के गण की व्यवहार रूप जाग्रत् अवस्था में प्रकाश
स्वरूप कारण तृतीय कूट का रेफ समझना चाहिए ॥३७॥

अन्तःकरणचतुष्कव्यवहारः स्वाप्निकावस्था ।
सा तार्तीयेकाराद्वोध्यापि गलस्थले चिन्त्या ॥ ३८ ॥

मनों बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेत्यन्तःकरणानि चत्वारि । तैरेव व्यवहारः स्वप्नः ।
तज्जनकः प्रकाशस्तृतीयहृलेखास्थकामकलया५ बोध्यः । अथापि गलस्थले
द्वृतीयीकलकारे चिन्त्यः । गलस्थश्वासौ लश्चेति विग्रहः ॥ ३८ ॥

अन्तःकरण चतुष्क (मन, बुद्धि, चित्त एवं अहङ्कार) के व्यवहार
रूप स्वप्ना अवस्था का कारणरूप प्रकाश तृतीय कूट की हृलेखास्थित

‘ई’ कार द्वारा समझना चाहिए। द्वितीय कूट के लकार को भी वैसे ही समझना चाहिए ॥३८॥

**आन्तरवृत्तेर्लयतो लीनप्रायस्य जीवस्य ।
वेदनमेव सुषुप्तिश्चिन्त्या तार्तीयविन्दौ सा ॥ ३९ ॥**

विवरणमत आत्मसुखाज्ञानविषयि । स्थिसं॒ ऽविद्यावृत्तः॑ स्वीकृता इत्यत
आह—आन्तरवृत्तेरितिः । अन्तःकरणपरिणामरूपवृत्तेरित्यर्थः । वार्ति॑ मते
वृत्तिसामान्यभाव एव सुषुप्तिः । तार्तीयविन्दौ ललाटस्थाने ॥ ३९ ॥

तृतीयकूट के बिन्दु में सुषुप्ति की भावना करनी चाहिए जो अन्तः
करण एवं जीव की सुषुप्तावस्था का कारण है ॥३९॥

**तुर्यावस्था चिदभिव्यञ्जकनादस्य वेदनं प्रोक्तम् ।
तद्भावनार्धचन्द्रादिकं त्रयं व्याप्य कर्तव्याः ॥ ४० ॥**

अर्धचन्द्रोधिनीनादेषु व्याप्तस्तुर्यावस्थाप्रकाशो भाव्यः ॥ ४० ॥

चैतन्य के अभिव्यक्त करने वाले नाद की अवस्था को तुरीयावस्था
कहा गया है जिसकी भावना अर्धचन्द्र एवं आगे के तीन वर्णों तक करनी
चाहिए ॥४०॥

**आनन्दैकघनत्वं यद्भावामपि न गोचरो नृणाम् ।
तुर्यातीतावस्था सा नादान्तादिपञ्चके भाव्या ॥ ४१ ॥**

परिपूर्ण आनन्द (आनन्दैकघन) की अवस्था जो व्यक्ति को वाणी
द्वारा भी नहीं गोचर होती तुरीयावस्था कही जाती है इसकी भावना
नादान्त आदि पाँच वर्णों में करनी चाहिए ॥४१॥

अवस्थापञ्चकं निरूप्य शून्यपट्कं निरूपयति—

**तार्तीयीके रेफस्थाने विन्दौ च रोधिन्याम् ।
नादान्तव्यापिक्योश्वन्दकतुल्यानि पञ्च शून्यानि ॥ ४२ ॥**

उन्मन्यां नीरूपं पृष्ठं चिन्त्यं महाशून्यम् ।

चन्द्रको मयूरपिच्छाग्रगतं चन्द्रकारं शून्यम् । तदुकं स्वच्छन्दसग्रहे—

‘शिखिपश्चचित्रस्त्रैर्मण्डलैः शून्यपञ्चकम् ।

ध्यायतोऽनुत्तरे शून्यं परं व्योमतनुर्भवेत् ॥’

इति । यद्यपि

‘अग्न्यादिद्वादशान्तेषु त्रीस्त्रीस्त्यक्त्वा वरानने ।

शून्यत्रयं विजानीयादेकैकान्तरितं प्रिये ।

शून्यत्रयात् परे स्थाने महाशून्यं विभावयेत् ॥’

इते पूजासंकेते रेफादिमहाविन्दन्तेषु द्वादशमु स्थानेषु मध्ये त्रयं त्रयं त्रयं क्त्वा, एकैकमन्तरितं मध्यस्थितं शून्यत्रयं विजनीयादित्यर्थादर्थचन्द्रशक्तिमहाविन्दुषु शून्यत्रयं तदूर्ध्वं चतुर्थमित्यर्थः, अथवा अदावन्ते च त्रयं त्रयं त्रयं त्यक्त्वा मध्यस्थे उर्ध्वचन्द्रादिव्यादि कान्तषट् एकैकव्यवधानेन शून्यत्रयं तत्परे चतुर्थमित्यर्थं चन्द्रनादशक्तिषु त्राणि शून्यानि व्यापिकायां महाशून्यमिति वार्थः स्पष्टं प्रतीयते, तथापि—

शून्यषट्कं सुरेशानि अनस्थापञ्चकं पुनः ।

विष्वत्सस्त्रूपं च भावयन्मनसा जपेत् ॥”

प्रतीयते; तथापि इत्युपक्रमविद्यादन्त्यार्थः । तथा हि—अग्न्यादीति भिन्नं पदं शून्यत्रये ऽवेति । अन्तशब्दश्चरमावयववाची । अर्याचारमहूल्लेखासंबन्धिष्ठ द्वादशस्ववयवेषु हकाराच्युमनान्तेषु, अग्न्यादि रेफमारभ्य शून्ययोस्त्रयं शून्यषट्कं विजानीयात् । तच्च न रेफादिसांतत्येन, किं त्वेकैकव्यवधानेनेति । अत आह—एकैकान्तरितमिति । प्रथमशून्यस्य रेफस्थानीयत्वे तथिते व्यवधानमर्थाद्वारेकार्थचन्द्रनादशक्तिसमनाभिः पषड्भिरिति सिध्यति । तदेवाह—त्रीस्त्रीनिति । द्विगुणितांस्त्रीस्त्यक्त्वेत्यर्थः । शून्यत्रयात् शून्ययोस्त्रयस्य तत्पटकस्येत्यर्थः । ‘सुपां सु—’ इति सुपो डस आदादेशः । निर्धारणे षष्ठी । तेषां मध्ये परे चरमउन्मन्थां महाशून्यमिति । एतद्विभावनस्य परमरहस्यत्वादित्थं क्लेशेनोक्तिरित्यन्वयितव्यम् ॥ ४२, ४२ ॥

तृतीयकूट के रेफ, विन्दु, रोधिनी, नादान्त एवं व्यापिका स्थानों में पाँच शून्यों की भावना मयूरपंख के अर्धं चन्द्र के रूप में करनी चाहिए ॥४२॥

क्रमात् प्राप्तानि सप्त विषुवन्त्याह—

प्राणात्ममानसानां संयोगः प्राणविषुवाख्यः ॥ ४३ ॥

ककारात्मकबायुः प्राणः । आत्मा प्राणा मनश्चेत्येतेषामैक्यं प्राणविषवसंज्ञं
मिति केचित् । यथाश्रुतमन्ये ॥ ४३ ॥

उन्मनी में रूप रहित छठे महाशून्य की भावना करनी चाहिए ।
प्राण, आत्मा एवं मनस् के संयोग को प्राणविषुव कहते हैं ॥ ४३ ॥

मन्त्रविषुवमाह—

प्राथमिककूटनादे त्वनाहताद् ब्रह्मरन्धान्ते ।

व्यष्टिसमष्टिविभेदाद् बीजचतुष्कस्य च स्वस्य ॥ ४४ ॥

ऐक्येन नादभयताविभावनं मन्त्रविषुवाख्यम् ।

प्राथमिककूटनादे बीजचतुष्कस्यैक्यम् स्वस्यात्मनस्त्वाधारोत्थितनादेन
सहैक्यं न प्राथमिकेनानाहतादारब्धेन सह,

‘आधारोत्थितनादे तु लीनं बुद्ध्वात्मरूपकम् ।

संयोगेन वियोगेन मन्त्रार्णनां महेश्वरि ॥

अनहताद्याधारान्तं नादात्मत्वविचिन्तनम् ।

विषुवम् ॥’

इति कादिमतीयवचनात् । संयोगेन समष्ट्या । वियोगेन व्यष्ट्या । चतु-
र्विधानामिति शेषः । आधाराणामन्तो ब्रह्मरन्धम् । आधारान्तान्तमिति तन्त्रेणा-
न्तपदद्वयसत्त्वाद्ब्रह्मरन्धान्तमित्यर्थक्त्वेन व्याचक्षते । आ आधारान्तादित्यर्थक
आङ्ग्रेश्लेषे तु सर्वं सुस्थम् ॥ ४४, ४४० ॥

प्रथम कूट के नाद एवं व्यष्टि-समष्टि भेद से अनाहत से आरम्भ कर
ब्रह्मरन्ध तक उत्पन्न होने वाला नाद एवं चारों बीज तथा आत्मा के
नादभय विभावना को मन्त्र विषुव कहते हैं ॥ ४४ ॥

नाडीविषुवमाह—

आधारोत्थितनादस्योच्चाराद् ब्रह्मरन्धान्तम् ॥ ४५ ॥

षट्चक्राणां ग्रन्थीन् द्वादश भिन्दन् षुसुम्णयैव पथा ।

नाडीनादार्णनां संयोगो नाडिकाविषुवम् ॥ ४६ ॥

मूलाधारादिचक्रबद्धस्याप्यध ऊर्ध्वं चैकैको ग्रन्थिरिति द्वादश ग्रन्थयः ।
तद्देदनमार्गेणैव सुषुम्णानाडी मूलाधाराद् ब्रह्मरन्त्रं व्याप्नोति । तेनैव मार्गेण
नादस्य वर्णपञ्चक्तेश्च नाडीसंयुक्तत्वेन भावनयोच्चारणं नाडीविषुवमित्यर्थः
॥ -४५, ४६ ॥

मूलाधार से उठने वाले नाद के उच्चारण से ब्रह्मरन्ध्रतक षट्चक्रों
की द्वादश ग्रन्थियों को सुषुम्ना के मार्ग से ही ग्रन्थियों का भेदन करता
हुआ नाडी नाद एवं बर्णों के संयोग को नाडिका विषुव कहते हैं ॥४५॥

प्रशान्तविषुवमाह—

रेफे कामकलार्णं हार्दकलायां च विन्द्रादौ ।

नादान्तावधि नादः सूक्ष्मतरो जायते तत्र ॥ ४७ ॥

शक्तेर्मध्ये तल्लयचिन्तनमुदितं प्रशान्तविषुवाख्यम्

तृतीयकूटस्थरेफादिषु सप्तमु स्थानेष्वाधारादारधस्य नादस्य तत्र सूक्ष्मतर-
तादशा अभिवातादुत्तरोत्तरक्षणेषु कांस्थतालध्वनिवत् । तस्य शक्तौ लयो भाव्य
इत्यर्थः ॥ ४७, ४७- ॥

रेफ एवं कामकला (ई) तथा विन्दु से आरम्भ कर हीं के नादान्ततक
एक सूक्ष्मतर नाद उत्पन्न होता है । इस सूक्ष्मनाद का शक्ति के साथ
विलय प्रशान्त विषुव कहा जाता है ॥४६-४७॥

शक्तिविषुवमाह—

शक्त्यन्तर्गतनादं समनायां भावयेल्लीनम् ॥ ४८ ॥

शक्तिस्थानादूर्ध्वं पुनरुज्जीवितस्य नादस्य सूक्ष्मतमस्य व्यापिकामुल्लडध्य
समनायां लयः शक्तिविषुवमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

समनोर्ध्वं पुनरुज्जीवितस्यात्यन्तं सूक्ष्मतमस्य नादस्योन्मन्यां लयः काल-
विषुवमित्याह—

समनगतमुन्मन्यमेते द्वे शक्तिकालविषुवाख्ये ।

शक्ति के साथ लीन इस नाद की भावना समना में लीन रूप में
करनी चाहिए । इसे शक्ति विषुव कहते हैं ॥४८॥

तत्त्वविषुवमाह—

श्रीविद्याकूटावयवेषु ककारादिषून्मनान्तेषु ॥ ४६ ॥

अकुलादिकोन्मनान्तप्रदेशसंस्थेषु सकलेषु ।

अध्युष्टनिमेषोच्चरससदशाधिकशतत्रयत्रुटिभिः ॥ ५० ॥

उच्चरिते नादे सति तस्यान्ते तत्त्ववेदनं भवति ।

तदिदं चैतन्याभिव्यक्तिनिदानं तु तत्त्वविषुवाख्यम् ॥ ५१ ॥

उक्तेषु द्वात्रिंशत्पञ्चवधस्तनद्वयं चरमं चाकुलपद्मानि । शेषाणि कुलपद्मानि । तेषु यद्यपि मूलाधाराख्यात् कुलपद्मादेव विद्याक्षराणामारम्भः, तथापि चक्राजस्य सकलाख्यभावनाया अथस्तनसहस्रदलकमलमारम्भैव 'अकुले विषुसंज्ञे च' इत्यादिना चतुः शत्यामुक्तव्यात् ^१कुलाकुलविद्ययोरभेदेन श्रीविद्याया अपि तत आरम्भोक्तिस्तन्तेषु । अध्युष्टं सार्धत्रयम् । निमेषो लोचनस्पन्दकालः । तस्य त्रिसहस्रमोऽशस्त्रुटिः;

'स्वस्ये नरे समासीने यावत् स्पन्दति लोचनम् ।

तस्य त्रिशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्तिः ।

तत्परस्य शतांशस्तु त्रुटिरित्यभिधीयते ॥'

इति वचनात् । एवं च (१०८१७) अयुतोचराष्ट्रशोत्तरससदशात्रुटिपर्यन्तं विद्यावयवस्थानसंलग्नतापूर्वकं नादोच्चारणे कृते सति, तत्त्वस्य स्वसंविदभेदस्य बोधो भवति । तदिदमुच्चारणं तत्त्वविषुवम् ॥ ४९—५१ ॥

उक्त नाद की भावना समना एवं उन्मनी में करने पर काल विषुव कहा जाता है । 'क' कार से लेकर उन्मनातक एवं अकुल से लेकर उन्मना तक प्रदेशों में स्थित श्रीविद्याकूटों के अवयवों को व्याप्त करते हुए समस्त ३१७ त्रुटियों एवं साढ़े तीन निमेषों को व्याप्त करता हुआ नाद तत्त्वज्ञान का कारण होता है । यह शुद्ध चैतन्य की अभिव्यक्ति का मूल हेतु तत्त्वविषुव कहा जाता है ॥ ४९-५०-५१ ॥

उपसंहारपूर्वकं जपं लक्षयति—

एवमवस्थाशून्यविषुवन्ति चक्राणि पञ्च पद सप्त ।

नव च मनोरथांश्च स्मरतो ऽणोच्चरणं तु जपः ॥ ५२ ॥

अवस्थादिच्चतुष्ट्ये संख्याचतुष्ट्यस्य क्रमादन्वयः । नादत्रयस्य चक्रत्रयात्म-
कत्वभावन प्रागुक्तम् । चक्रसंकेते त्वन्यदपि त्रयमुक्तम्—चक्रभावनं त्रिविधं
सकलं निष्कलं सकलनिष्कलं चेति । अकुलसहस्रारं मूलाधारादिपञ्चकं सूक्ष्मजिह्वा
भ्रूमध्यं विन्दुस्थानं चेति नवसु स्थानेषु त्रैलोक्यमोहनादिचक्रनवकभावनं
सकलम्, विन्दाद्युमन्यन्तं तद्भावनं द्वितीयम्, महाबिन्दावेव तद्भावनं तृतीय-
भिति । मनोर्मन्त्रस्थारथांशनुसंदधानस्य विद्याया अर्णनामश्चराणामष्टपञ्चाशतो
मध्य आद्यकृटद्वितयविन्दादिनवकद्वयग्रहाणेनावशिष्टानां चत्वारिंशतो उक्षराणा-
मुच्चारणं जपो जपपदवाच्यमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

मन्त्र के वर्णों का उच्चारण करते हुए अवस्था, शून्य एवं विषुवत्
एवं ५, ६, ७ एवं नव चक्रों का स्मरण एवं मन्त्र के अर्थ का चिन्तन
जप कहलाता है ॥५२॥

भास्कररायेण गुरोः करुणावशतः समुन्मिषिते ।

वरिवस्यातिरहस्ये पूर्वांशः पूर्णतामगमत ॥ ५३ ॥

गुरु की करुणावश समुदित होने वाले वरिवस्यातिरहस्य ग्रन्थ का
पूर्वांश भास्कर राय द्वारा पूर्ण हुआ ॥५३॥

इति श्रीनृसिंहानन्दनाथचरणाराधकेन भास्कररायापरनामा

भासुरानन्दनाथेनोन्नीते वरिवस्यातिरहस्ये

तत्प्रकाशे च प्रथमोऽशः

द्वितीयोऽशः

जपलक्षणशरीरघटकत्वेन

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।

अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥१

इत्यर्थज्ञानरहितशब्दोच्चारणस्य निन्दया पापानुमानाच्चार्थज्ञानमावश्यक-
मित्याह—

नार्थज्ञानविहीनं शब्दस्योच्चारणं फलति ।

भस्मनि वह्निविहीने न प्रक्षिप्तं हविर्ज्वलति ॥ ५४ ॥

अर्थमजानानानां नानाविधशब्दमत्रपाठवताम् ।

उपमेयथक्रीवान् मलयजभारस्य बोढैव ॥५५॥

*चक्रवान् गर्दभः । यद्यपि 'यथा खरश्चन्दनभारवाही' इति श्रुतौ
खरस्यैवोपमानता, तथापि सादृश्यनिरूपकगुणाधिक्यवत् एवोपमानत्वात् तदा-
धिक्यव्यञ्जनाय प्रतीपालंकार इवोपमानोपमेयोर्वर्यत्यासः ॥ ५४, ५५ ॥

अर्थज्ञान के विना शब्द का उच्चारण फलवान् (अभीष्ट फल दायक)
नहीं होता । (जिस प्रकार) अग्नि से रहित राख में डाली हुई हविस् नहीं
जल पाती ॥५४॥

अर्थ न जानते हुए (किंतु) नाना प्रकार के शब्द मात्र के पाठ करने
वालों का उपमेय चन्दन के भार का वहन करने वाला गधा ही है
(अर्थात् अर्थ के अनभिज्ञ किंतु नाना प्रकार के शब्द मात्रके पाठ करने
वाला चन्दनके भार ढोने वाले गधे के तुल्य है ॥५५॥

पुरुषार्थानिच्छद्धिः पुरुषैरथाः परिज्ञेयाः ।

अथ नादरभाजां नैवार्थाः प्रत्युतानर्थाः ॥ ५६ ॥

एतेनार्थज्ञानस्य नित्यत्वमुकं भवति ॥ ५६ ॥

पुरुषार्थो (धर्म, अर्थ, काम एवं मोक्ष) की कामना करने वाले लोगों को अर्थोंका परिज्ञान आवश्यक हैं। किन्तु अर्थों के प्रति अनादर (तिरस्कार) भाव रखने वालों के लिये अर्थ (इच्छा) की प्राप्ति नहीं अपि तु अनर्थ की प्राप्ति होती है ॥५६॥

ते चार्थास्तन्त्रोपनिषद् ग्रन्थमेदेन नानाविधाः शिवेनोक्ताः । तांश्च संजिघृथुरुद्दिशति ।

अथातः पूर्णगायत्र्याः प्रतिपाद्यो ऽर्थ आदिमः ।

भावार्थाः संप्रदायार्थो निगर्भार्थस्तुरीयकः ॥ ५७ ॥

कौलिकार्थो रहस्यार्थो महातत्त्वार्थ एव च ।

नामार्थः शब्दरूपार्थश्चार्थो नामैकदेशगः ॥ ५८ ॥

शाक्तार्थः सामरस्यार्थः समस्तसगुणार्थकौ ।

महावाक्यार्थ इत्यथाः पञ्चदश्याः स्वसंमिताः ॥ ५९ ॥

^३अथानन्तरम्, अत उक्तरीत्या अर्थज्ञानस्यावश्चियकत्वात्, अर्थाः कथयन्त इति शेषः । पूर्णगायत्र्याश्चतुर्थचरणसहितायाः । स्व आत्मीया वर्णाः, तैः संमिताः तत्संख्यासमानसंख्याकाः । पञ्चदशेति यावत् । अथ वा संप्रदायार्थ-प्रकरणे कादिविद्यायां सप्तत्रिशत्रूपाणाः स्फुटीकरिष्यन्ते, तत्संमिता अर्था इत्यर्थः ॥ ५७—५९ ॥

इसी लिये अब पूर्व (चारों चरण युक्त) गायत्री (मन्त्र) का सर्व प्रथम प्रतिपाद्य अर्थ, भावार्थ, संप्रदायार्थ, चौथा निगर्भार्थ ॥५७॥।

कौलिकार्थ, रहस्यार्थ, महातत्त्वार्थ, नामार्थ, शब्दरूपार्थ, नामैकदेशार्थ ॥५८॥।

शाक्तार्थ, सामरस्यार्थ, समस्तार्थ, सगुणार्थ एवं महावाक्यार्थ—अर्थात् उतने अर्थ जितने पञ्चदशी मन्त्र के अपने वर्ण हैं—का विवेचन किया जायगा ॥५६॥

त्रिपुरोपनिषदि प्रतिपादितं गायत्र्यर्थमाह —

कामयते स ककारः कामो ब्रह्मैव तत्पदस्यार्थः ।
सवितुर्वरेण्यमिति वै सवितुः श्रेष्ठं द्वितीयवर्णार्थः ॥ ६० ॥

सर्वान्तर्यामि दधद्वगर्इ देवस्य धीति तुर्यार्थः ।
पृथ्वी मही लकारस्त्रीयतुर्याङ्गिवोधिका माया ॥ ६१ ॥

‘ॐ तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतेः’ इति स्मृतेः, ‘तदिति ब्रह्म शाश्वतम्’ इति श्रुतेश्च तत्पदार्थाँ ब्रह्म । तदेव च ककारार्थः, कं ब्रह्म इति अतेः । कामयत इत्यर्थां वा । कमेरौणादिको डः । ‘कामयते कामी जायते स एव निरञ्जनोऽकामत्वेनोज्ञमभते’ कामोऽभिधीयते, तत्परिभासया कामः ककारं व्याप्नोति’ इति श्रुतेः । कामेश्वर इति तु पर्यवसितम् । सवितुरिति तु प्रत्ययान्तम् ‘पुरा वर्त्सानामपाकर्तोः’ इत्यादिकल्पसूत्रीयप्रयोगवत् । प्राणिप्रसवकारणम् । योनिरिति यावत् । तच्च नन्यसाधारणमित्यतो वरेण्यमिति श्रेष्ठं भजनीयमित्यर्थः । तेन पदद्वयेनापि जगद्योनित्वं लब्धम् । तेन च कामेश्वरीत्यर्थः । स एव चार्थ एकारस्य, तस्य त्रिकोणत्वात् । तथा च श्रुतिः—‘सवितुर्वरेण्यमिति शून्यं प्राणिप्रसवे, सविता प्राणिनः सूते’ इत्युपक्रम्य ‘त्रिकोणा शक्तिरेकारेण महाभगेन प्रसूते तस्मादेकार एव गृह्णते’ इत्यादि ।

‘यदेकादशमाधारं बीजं कोणत्रयात्मकम् ।

ब्रह्माण्डादि कटाहान्तं जगद्यापि दृश्यते ॥’

इति वामकेश्वरतन्त्रे स्पष्टं दृश्यते^१ । सर्वेति । सर्वान्तर्यामित्वं देवपदस्यार्थः, ‘देवो मध्यवर्ती’ इति श्रुतेः । सोऽस् । धत्त इति धीः । दधत् । जगदाधार इत्यर्थः, ‘धरो धीत्वेन धार्यते’ इति श्रुतेः । भर्ग इति स्पष्टार्थः । सर्वान्तर्यामी सर्वाधारः शिव इति पर्यवसितम् । ईकारस्याप्येतावानर्थः । ‘भर्गो देवस्य’ इत्याद्युपक्रम्य तुरीयमक्षरं सर्वान्तर्भूतम् । तुरीयाक्षरं पदानां मध्यवर्तित्वेन

१. इति स्मृतेश्च

व्याख्यातम् 'तस्माद्गर्भो देवस्य धीत्येवमीकारः' इति श्रुतेः । तुर्यार्थः, मन्त्रे तु तृतीयस्यापि मातृकाक्रमे तुरीयत्वादीकारस्यार्थं इत्यर्थः । मही पृथ्वी महत्वात् काठिन्याच्च । पञ्चमहाभूतानामुपलक्षणमेतत् । 'मृद्घटः' इतिवदेकविभक्तिमत्त्व-रूपसामानाधिकरण्यस्य तदात्मना परिणतत्वमर्थः । अयमेव च पृथ्वीबीजस्य लकारस्यार्थः, महीत्यस्य व्याख्यायानमुपकम्य 'ससागरं सपर्वतम्' इत्यादिना भूमण्डलं प्रतिपाद्य 'भूमण्डलमेवे(१ ?)कतं लकारेण' इति श्रुतेः । तृतीयेति गायत्र्यास्तृतीयोऽङ्ग्रेषिः 'धियो यो नः प्रचोदयात्' इति । अस्मदादीनां वियो ध्यानादिरहिते वस्तुनि निष्प्रपञ्चे विषये प्रेरयतीत्यर्थः । परतत्त्वविषयकज्ञानजनक इति यावत् । तुरीयाङ्ग्रेषिः 'परोरजसे सावदोम्' इति । रजसः परं परोरजसे । सोः शे इत्यादेशः । रजेऽतीतम् । निर्मलमिति निर्गुणमिति वार्थः, रजःशब्दस्य धूलीवाच-कत्ववद् गुणत्रयोपलक्षकत्वसंभवात् । त्रिगुणातीतमिति यावत् । न पुनः पर इत्यत्र भिन्नपदत्वभ्रमः कार्यः, सुत्रहृष्टानिगदे 'परोरजास्ते पञ्चमः पादः' इति प्रयोगात् । सावदोमित्यस्य सवदो ऽवदश्च यः प्रणवः । वक्तुं शक्यो वक्तुम-शक्यश्चेत्यर्थः । शब्दैः शक्तिमर्यादया न बोध्यः, शक्यतावच्छेदकर्त्तर्मात्रस्य परतत्त्वे विरहात् । लक्षणया तु बोध्यः, सत्यज्ञानादिपदशक्यविशिष्टातात्म्य-संबन्धशालित्वात् । 'यतो वाचो भिर्वर्तन्ते' इति श्रुतेः वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्याः, 'लक्ष्यार्थो लक्षणागम्या' इत्यादिस्मृतेश्च । प्रणवार्थः परतत्त्वमकारोकार-मकारैर्वैविष्णुरुद्रात्मकम् । एतावानप्यर्थो हृल्लेखायाः । हृकारस्य हृदयमर्थः । तत्र ई गतेत्यर्थः । 'इटकिटकटी गतौ' इत्यत्र प्रशिलष्टोऽयं धातुः । अत एव 'हृदयागारवासिनी हृल्लेखा' इति श्रुतिः । एवं चायमर्थो गायत्र्याः प्रथम-कूटस्य च संपन्नः—सर्वजगत्सिसृजारूपकामनावान् कामेश्वरः जगत्कारणरूपा कामेश्वरी, शिवः सर्वान्तर्यामी सर्वाधारः पञ्चमहाभूताद्यात्मना परिणतः परवस्तु-मात्रविषयकनिर्विकल्पकज्ञानजनको निरञ्जनो निर्गुणो वेदैर्लक्षणया गम्यः शक्त्या त्वगम्यो व्रह्मविष्णुरुद्रात्मा परतत्त्वमिति ॥ ६०, ६१ ॥

क कार का तात्पर्य कामना करने वाले कामेश्वर से है । तत् पद का अर्थ ब्रह्म है । द्वितीय वर्ण (ए) सवितुर्वरेण्यम् जगज्जननी देवी कामेश्वरी से संबद्ध है ॥६०॥

(मन्त्र का तीसरा वर्ण जो) वर्णमाला का चौथा वर्ण (ई) भर्गो देवस्य धी का प्रतीक है जिसका तात्पर्य सर्वान्तर्यामी एवं सर्वपोषक शिव है । लकार महनीया पृथिवी का वाचक है । माया (हीं) गायत्री के एवं चौथे चरण का प्रतिनिधित्व करती है ॥६१॥

द्वितीयनृतीयकूटयोरर्थमाह—

त्रिपदी त्रिवर्णबोध्या तुर्यस्तदुपरिषडक्षरीगमकः ।

अथ तार्तीये वर्णद्वितयं त्रिपदोषडक्षरीगमकम् ॥६२॥

कूटद्वितये शेषं पूर्ववदुन्नेयमिति तु विद्यायाः ।

गायत्र्यर्थस्त्रिपुरोपनिषदि कथितस्तथैव भागवते ॥६३॥

त्रिपदी गायत्रीस्थं पदत्रयं विद्याद्वितीयकूटस्थवर्णत्रयेण बोध्यम् । त्र्यवयवका वर्णास्त्रिवर्णाः । ‘त्रिगुणसच्चिवः’ ‘नवरसरुचिराम्’ इत्यादिवत् समासः । तत्पदार्थो ब्रह्मशिववाचिहकारस्यार्थः, ‘तदिति परमात्मा’ इत्यारभ्य हकाराक्षरं शिवरूपम्’ इत्याग्रकृत्वान्ते तत्पदव्यावृत्तिमादाय ‘शक्तिं दर्शयति’ इति श्रुतेः । सकारस्य सविता अर्थः । ककारस्य वरेण्यमर्थः । तुर्यो हकारस्तदुपरि पदत्रयोपरि विद्यमाना या षडक्षरी ‘भर्गो देवस्य धीं’ इति तदर्थबोधकः । नृतीयकूटे वर्ण-द्वितयं सकेति । ताभ्यां धीत्यन्तगायत्र्या अर्थः प्रतिपाद्यः । उभयत्रापि लकार-हृलेखाभ्यां पञ्चमहाभूताद्यात्मनेत्यादिरर्थ इत्याह—कूटद्वितय इति । एवं चतुश्चरणाया गायत्र्यास्त्रिपुरावृत्ताया अर्थस्थ प्रतिपादकं कूटत्रिवयमिति । भाग-वत इति । भगवत्या इदं भागव म्, तत्र भगवतीपुराण इत्यर्थः । तस्य हि पुराणस्यादिमः श्लोकस्त्रिचरणः पठ्यते । यथा—

‘सर्वचैतन्यरूपां तामाद्यां विद्यां च धीमहि ।

बुद्धिं या नः प्रचोदयात् ॥’

इति । अत्र ह्याद्यायाः श्रीविद्याया एव ब्रह्मरूपत्वं गायत्र्यादिप्रतिपादत्वं विद्या-प्रतिपादत्वादिकं च तदर्थव्याख्यानदर्शिनां स्पष्टम् । वस्तुतस्तु

‘हयग्रीवब्रह्मविद्या बृत्रवधस्तथा ।

गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतंविदुः ॥’

इति लक्षणानुगत्येदमेव भागवतपदवाच्यम्, न पुनः ‘जन्माद्यस्य यतो ऽन्वयात्’ इत्यादिकम् ॥६२, ६३॥

[द्वितीय कूट के ह स क] तीन वर्णों द्वारा प्रथम तीन पद (तत् सवितुवर्वेष्यम्) का बोध होता है । चौथा वर्ण ह उत्तरवर्ती छः वर्णों (भर्गो देवस्य धी) का बोधक है । पुनः नृतीय कूट के प्रथम दो वर्ण [स क] उन्हीं तीनों पदों एवं छः वर्णों का बोध करते हैं ॥६२॥

इन दो (द्वितीय एवं तृतीय) कूटों के शेष वर्णों का उद्धार उपर्युक्त रीति से करना चाहिये । त्रिपुरोपनिषद् एवं (देवी) भागवत में गायत्री विद्या का अर्थ ऐसा ही कहा गया है ॥६३॥

अथ योगिनीहृदये कथितान् भावार्थादीन् षड्यथानाह—

वामेच्छे ब्रह्मारत्यौ ज्येष्ठाज्ञाने हरिक्षिती ।

रौद्रीक्रिये शिवापर्णे इत्येतन्मिथुनत्रयम् ॥ ६४ ॥

त्रिभिः कूटैः क्रमाद्वाच्यमीकारत्रितयेन तु ।

एतत्रयसमष्टचात्म वाच्यं शान्ताम्बिकात्मकम् ॥ ६५ ॥

प्रकाशस्यांशभूता वामाज्येष्ठरौद्रयः शक्तयस्तिस्त्रो ब्रह्मविष्णुरुद्रा; पुंरुपाः ।
तत्समष्टिः शान्तात्मिका शक्तिस्तुरीया । विमर्शस्यांशभूता इच्छाज्ञानाक्रियाः
शक्त्यस्तिस्त्रस्तद्वाच्यार्थत्वेन प्रसिद्धा भारतीपृथिवीरुद्राण्यः स्त्रीरुपाः । तत्समष्टि-
रम्बिकात्मिका शक्तिस्तुरीया । अत्र च प्रथममिथुनत्रयमीकारविनिर्मुक्तकूट-
त्रयस्य क्रमेणार्थः । ईकाराणां तु तुरीयमिथुनमर्थः । वक्ष्यमाणे शान्तार्थे त्वकै-
कस्मिन्नपि कूटे रेफान्तवर्णषट्कस्यापि मिथुनत्रयमर्थ इति तस्माद्भेदः । तदुक्तं
योगिनीहृदये—

‘अक्षरार्थो हि भावार्थः केवलः परमेश्वरी ।

योगिनीभिस्तथा वीरैर्वीरेन्द्रैः सर्वदा प्रिये ।

शिवशक्तिसमादोगाजजनितो मन्त्रराजकः ॥’

इति । व्याख्यातं चेदमृतानन्दयोगिभिः— भारत्यादिभिर्योगिनीभिर्ब्रह्मादिभि-
र्वीरेन्द्रैः कूटत्रयवाच्यभूतैः शिवशक्तिसमष्टिरूपमिथुनेकारवाच्यभूतेन चोप-
लक्षितो मन्त्रराजो वीरैर्जनितो भावित इत्यर्थः’ इति । वस्तुतस्तु, सकलादि-
नामकास्त्रिविधा उपासका वक्ष्यमाणा वीरपदेनोच्यन्ते,

‘अहमि प्रलयं कुर्वन्निदमः प्रतियोगिनः ।

पराक्रमपरो भुङ्कते स्वात्मानमशिवापहम् ॥’

इत्यादिना परापञ्चाशिकायामन्यत्र च वीरपदस्य साधकपरत्वेनैव निर्वचनात् ।
अत एव ब्रह्मादीनामुपासकश्रेष्ठत्वाद्वीरेन्द्रपदवाच्यत्वं संगच्छते । एव च सति
तिस्त्रो भारत्याद्या योगिन्यस्त्रयः सकलाद्याः साधकास्त्रयो ब्रह्माद्या वीरेन्द्राः

कृटत्रयेण हृल्लोखाविनिर्मुकेन क्रमात् प्रतिपाद्याः । हृल्लेखानां तु शिवशक्ति-
सामरस्यात्मकं चतुर्थं मिथुनमर्थः, 'हींकार उभयात्मकः' इति वचनात् ।
वाच्यभूतयोगिन्यादिभिर्जनितो युक्तो मन्त्र इत्यर्थः ॥ ६४, ६५ ॥

ब्रह्मा एवं भारती जो वामा एवं इच्छा हैं हरि एवं किंति जो ज्येष्ठा
एवं ज्ञाना हैं तथा शिव एवं अपर्णा जो रौद्रा एवं क्रिया हैं -तीनों मिथुन
क्रमशः तीन कूटों द्वारा निर्दिष्ट किये जाते हैं । इनकी तीन समष्टियां
(पुरुष एवं स्त्री तत्त्व का संघात) शान्ता एवं अम्बिका रूप में तीन
ई-कारों द्वारा जानी जाती हैं ॥ ६४-६५ ॥

एतमेवार्थं मनसि निधायाह—

यद्वा गोः सकलब्रह्म भृतीनां त्रयं त्रयम् ।

त्रिकूटवाच्यं मायायास्तुरीयं मिथुनं मतम् ॥ ६६ ॥

अथ वा, वीरपदं योगिनीनामेव विशेषणमतलिङ्गम् । अत एव ब्रह्मादीनां
बीरपतिवाचकवीरेन्द्रपदेन निर्देशः । योगिनीवीरेन्द्रपदाभ्यां च शाकार्थं वक्ष्य-
माणानां षण्णामक्षराणां ब्रह्मभारत्यादिवाचकानां परामर्शः । शिवशक्तिसमायो-
गपदेन कामकलायाः परामर्शः, तस्यामुभययोगस्यानुपदं वक्ष्यमाणत्वात् । एवं
सप्तभिरक्षरैस्त्रिरात्रैर्मन्त्रराजो जनितः प्रादुर्मूत इत्यर्थः । एतत्सकपरिणामत्वा-
न्मन्त्रो ऽपि तदात्मकः प्र-परमार्थन्यायादिति भावः । न च मन्त्रस्योत्पत्त्यज्ञी-
कारे ऽनादित्वभज्ञः निर्विशेषब्रह्मातिरिक्तस्य निख्विलस्यापि सृष्टिप्रतिपादकशास्त्र-
प्रामाण्याज्जन्यत्वस्येष्टन्त्रेन सविशेषशक्तिवदजन्यत्वरूपानादित्वस्यानभिमतत्वात् ।
प्रवाहानादित्वं तु जन्यत्वज्ञीकारे ऽपि नानुपन्नम्, कार्यमात्रस्य स्थूलसूक्ष्मरूप-
द्वयस्वीकोरेणोत्तत्त्वेः पूर्वमपि कारणान्तः सूक्ष्मरूपेणावस्थानस्य सत्कार्यादिभिर-
ज्ञीकारेणानादित्वप्रतिपादकवचनानां तत्परत्वेनाप्युपतत्त्वेः । प्रथमपक्षद्वये तु
जनितपदादेरर्थो न स्वरसः । अत एवोत्तरग्रन्थे भारत्यादिसप्तसमष्टिरूपायाः
परदेवताया मन्त्राभेदप्रतिपादनं संगच्छते वाचकाक्षरसमष्ट्यात्मकमन्त्रस्य
वाच्यार्थसमष्ट्यात्मकपरदेवताभेदस्य वाच्यवाचकयोरभेदवादिनामस्माकं न्यायसि-
द्धत्वेन संदर्भशुद्धेः । यथा—

'तन्मर्यों परमानन्दननिदितां स्पन्दरूपिणीम् ।

निसर्गसुन्दरीं देवीं ज्ञात्वा स्वैरमूपासते ॥

शिवशक्त्यात्मसंघटूरुपे ब्रह्मणि शाश्वते ।

तत्प्रथाप्रसराश्लेषशालि न्यैन्द्रोपलक्षिते ॥

ज्ञातुर्ज्ञानमयाकारकरणान्मन्त्ररूपिणीम् ।

तेषां समष्टिरूपेण परा शक्तिस्तु मातृका ॥'

इति । तन्मयीं मन्त्रराजाभिज्ञाम् । 'आनन्दमयः', 'चिन्मयः', इतिवद्भेदे
मयद् । अन्ये तु 'तुरीयकृटस्यार्थमाह—तन्मयीमिति । चतुर्मिथुनवाचकत्रिवीज-
समष्टिरूपमन्त्रवाच्यापित्यर्थः' इति व्याचक्षते । तन्मातीव संदर्भशुद्धं वाच्यार्थं
मयडभावश्चेत्युपेक्ष्यम् । स्पन्दः षट्त्रिंशत्त्वात्मना परिणामः तद्रूपिणीं तदभिम-
ञ्ञाम् । एतेन देवताभिज्ञविश्वस्यापि मन्त्राभेदः सूचितः । अव्याकृतनामरूपप्रप-
ञ्चस्योत्पत्त्युन्मुखतैव स्पन्दोन्मेषव्याकरणादिशब्दैर्वर्यवह्यते 'नान्यत् किंचन
मिष्ठत्', 'नामरूपे व्याकरवाणि', न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि' इत्यादौ ।
तेनाव्याकृतनामरूपजगत एव स्पन्द इति प्रायेण तन्त्रेषु व्यवहारः । इत्थं मन्त्र-
देवताजगताभभेदमनुसंधानो मन्त्रं जपेदिति विधत्ते—स्वैरमुपासत इति ।
पञ्चमोऽयं लकारो लिङ्गेण । 'मुखं व्यादाय स्वपिति' इतिवत् समानकालिकत्वे
ऽपि 'ज्ञात्वा' इत्यत्र क्वाप्रत्ययः । एव देवतायां मन्त्राभेदं युक्तिभिः प्रतिपाद्य
मन्त्रपदस्यावयवशक्तिरपि समस्तीति प्रदर्शयति—शिवेत्यादिसार्धश्लोकेन ।
शिवशक्त्यात्मनोः संघटः सामरस्यं तद्रूपे । शाश्वते ऽनादिनिधने । तस्य प्रथायाः
पृथुत्वेन प्रसरो जगद्रूपः, तदाश्लेषशालिन्यपैन्द्रेण जगदैश्वर्येण काकेनेवोपलक्षिते,
न तु विशिष्टे । विषयत्वं सप्तम्यर्थः । तथा च सत्यत्वज्ञानत्वाद्यूपलक्षितशुद्धब्रह्म-
कविषयकनिर्विकल्पकज्ञानवतः साधकपुंगवस्थ ज्ञानमयः स्वसंविद्रूपो ब्रह्माभावो
य आकारस्तत्करणान्मतारमुक्तज्ञानरूपमननशालिनं त्रायते भयजनकद्वितीयपदा-
र्थमात्रनिरासादिति मन्त्रपदावयवार्थः । तद्रूपिणीमिति विध्यन्तर्गतदेवीपदस्य
विशेषणम् । मन्त्र इति पदस्य देव्यामनुगतिमुपपाद्य तत्पदार्थमूर्तं पञ्चदश्यभिज्ञत्वं
संमुग्धाकारेण प्रतिज्ञातपूर्वमपि हेतुना द्रढयति—तेषामिति । तुशब्दो ऽत्र हेत्व-
र्थकः । यतो भारत्यादीनां समष्टिरूपेणोपलक्षिता माता, ततस्तस्यां तद्राचकाभ्य-
समष्ट्यात्मविद्याभेद उपपद्यत इति भावः । अथ वा, मन्त्रपदस्यावयवशक्त्या
प्रवृत्तिमुपपाद्य समुदायशक्त्यापि तामुपपादयितुं मन्त्रराजपदशक्यतावच्छेदकं
भारत्यादिसक्षमष्टिलं(?) ग्रदेवतायामाह—तेषामिति । समष्टीति भावप्रधानो
निर्देशः । समष्टित्वेन शक्तावच्छेदकरूपेण युक्ता यतः परदेवता, ततो रूद्यापि
मन्त्रराजपदवाच्यत्वं युक्तम् । तेन च तयोरभेदो ऽपि युज्यत इति भावः ॥६६॥

अमुमेवार्थं सुनिष्कृष्टं श्लोकतो निबध्नाति—

वा। मेच्छाद्यः पदीकार इति सप्तभिरक्षरैः ।

त्रिरावृत्तैरियं विद्या संजाता तेन तन्मयी ॥ ६७ ॥

वामादिसप्तशक्तीनां समष्टिः परदेवता ।

षट्त्रिंशत्तत्त्वरूपास्मान्मात्रयापि न भिद्यते ॥ ६८ ॥

अस्मात् तन्मन्त्रात्, मात्रयापि लेशेनापि न भिद्यते । मन्त्रे तृतीयवर्णस्य ज्येष्ठाशक्तिवाचकत्वेन वामादिषट्कान्तः पातित्वेनावशिष्टानां हृल्लेखास्थानामेव कामकलानामीकारपदेन परामर्शात्रिरावृत्तैरिति संख्याविरोधः । न च शाकतार्थेन पौनरुक्तस्यम्, तत्र वामादिषट्कं कामकलाया अभिन्नमिति वाक्यार्थः, अत्र तु वामादिकामकलान्तसमकामिन्नो मन्त्रः षट्त्रिंशत्तत्त्वसमष्टिजन्यत्वान्मन्त्रराजः स्पन्दश्च तद्वयष्टिरूपौ शिवशक्तिमयौ । तेन जगन्मन्त्रदेवीनामभेद इति भावनं भावार्थः । अत एवोपसंहृतं योगिनीहृदये—

..... चलत्तासंस्थितस्य तु ।

धर्माधर्मस्य वाच्यस्य विष्णामृतमयस्य च ।

वाचकाक्षरसंयुक्तेः कथिता विश्वरूपिणी

तेषां समष्टिरूपेण पराशक्तिं तु मातृकाम् ।

कूटत्रयात्मिकां देवीं समष्टिव्यष्टिरूपिणीम् ।

आद्यां शक्तिं भावयन्तो भावार्थं इति मन्वते ।'

इति । पराहंतेत्यादिभावार्थकत्वतलादिवाच्यत्वाद्वर्मः शक्तिः । निर्धर्मकत्वादधर्मः शिवः । स्पन्दजननं प्रति शक्तिवहिर्भूतस्य शिवस्याक्षमत्वादन्वयव्यतिरेकयोराचार्यभगवत्पादैः सौन्दर्यलहर्यां प्रथमश्लोके तथैव तद्वयाख्यानकर्तृभिश्च प्रदर्शितत्वाच्च शक्तेः कारणतावच्छेदकत्वं कारणत्वं भवचक्रात्मकस्पन्दं प्रति स्वीकार्यम् । तेन जननमरणादिकलेशमयसंसारजनकत्वाद्विषं शक्तिः । तद्विनिर्मोकादमृतं शिवः । तदुभयस्य वाच्यस्य वाच्यके ये अक्षरे वक्ष्यमाणरीत्या हकाराकाररूपे, ताम्यां व्यस्ताम्यां तदुभयसमावेशरूपकामकलाक्षरेण चास्य चलत्तासंस्थितस्य नश्वरतायुक्तस्य जगतः, प्रकृतत्वान्मन्त्रराजस्य च सम्यक्-

परिणामपरिणामिभावेन युक्तेः संबन्धादेषां^१ विद्या विश्वरूपिणी कथिता एकाकारेणोत्पन्नयोरभेदादिति^२ शिवशक्तिसामरस्यरूपस्य पाशक्तिजगदम्बादि- पदवाच्यस्य कारणस्य कार्याभ्यां विश्वविद्याभ्यामभेदं सूचयंस्त्रयाणामभेदमुप- संहरति तेषामित्यादिनेति तदथः । अस्मिन् पञ्चे योगिन्यादिभिर्भावित इति शेषपूरणोपक्रमश्लोकाथां वर्णनीयः । भावार्थस्वरूपं तु शिवशक्तिसमायोगः न्य- त्वादिकमात्रम्, न पुनर्योगिन्यादेज्ञककोटौ निवेशः । अक्षरार्थत्वं च तादृशा- क्षरद्वयजन्यत्वादेवेति दिक् । अत्रेदमवधेयम्—इयं सृष्टिः परब्रह्मपरिणाम इति पूर्वमुक्तम् सा च सृष्टिद्वैधा, अर्थमयी शब्दमयी चेति । चक्रमयी देहमयी चेति सृष्टिद्वयं तु बालकीडनकार्थं स्थूलगृहसमानाकारत्वेन सूक्ष्मगृहनिर्माणतुल्यमर्थ- सृष्टवेवान्तर्गतम्, न पुनरत्यन्तं भिद्यते । सा च द्विविधापि सृष्टिः समकाली- नोत्पत्तिका समकालीनभिवृद्धिशालिनी च यथा बीजाद्ङुरतच्छाये । तत्र च च्छायादर्शनेन वृक्षानुमितिरनुभवसिद्धा । सा च च्छायायां वृक्षसमानाकारत्वं वृक्षाविनाभावं च विना अनुपन्नेति तदद्वयमपि तत्र कल्प्यम् । प्रत्यक्षसंवाद- विषयश्च तद्वच्छब्दः सर्वोऽप्यर्थाविनाभूतः, अर्थज्ञानजनकज्ञानविषयत्वात् ‘वागर्थाविव संपूर्कौ’ इत्याद्यभियुक्तोक्तेश्च । तथार्थसमानाकारोऽपि । तथा हि—यावन्तः शब्देऽवयवास्तावन्त एवार्थं तज्ज्ञाने चाभ्युपेयाः । ‘चैत्रस्तण्डुलं पचति’ इत्यत्र चैत्रपदं सुप्रत्ययस्तण्डुलपदमग्रत्ययः पचिधातुस्तिष्ठत्ययश्चेति षडवयवात्मकस्य शब्दसमूहस्य चैत्रः कर्तृत्वं तण्डुलः कर्मत्वं तेजःसंयोगः कृतिश्चेति विशकलिताः षडर्थाः । तेषां च परस्परसमभिव्याहारस्य तु परस्पर- संबन्धविशेषोऽर्थः । तत्त्वदार्थविशिष्टा भावनैव वाक्यार्थं इति मीमांसकाः । तत्रदितरव्यावृत्तिर्विक्यार्थं इत्यपि केचित् । एवं तज्ज्ञानमपि षट् पदार्थस्त- त्संबन्धादीश्च विषयीकुर्बात् तत्समानाकार भवति अन्यथा ज्ञानानां परस्पर- वैलक्षण्यानुपपत्तेः । अन्तःकरणपरिणामविशेषरूपे ज्ञाने तत्तदाकारत्वेन परिण- तत्वकल्पनसंभवाच । अत एव ‘चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्याकारकं ज्ञानम्’ इत्येवं सकलतान्त्रिकाणां निराकारवादिनामपि व्यवहारः । अनयोः सृष्टयोजनानकं तु मन एव । तच्च शब्द श्रोत्रेन्द्रियद्वारैव गृह्णाति, अर्थं तु कंचन साक्षात् कंचन चक्षुरादिद्वयेति विशेषः । ते च द्वे अपि सृष्टी स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमभेदात् प्रातिस्विकं चतुर्विधे । श्रोत्रमनसोस्त्वर्थान्तःपातित्वादेव चातुर्विध्यम् । एवं च स्थूलश्रोत्रेण स्थूलशब्दश्रवणात् स्थूलार्थस्य स्थूलमनसा ज्ञानम्, सूक्ष्मश्रोत्रेण

सूक्ष्मशब्दश्रवणात् सूक्ष्मार्थस्य सूक्ष्ममनसा ज्ञानमित्यादि द्रष्टव्यम् । शोत्रमनसोः सूक्ष्मत्वादिकं तु शास्त्राभ्यासयोगाभ्यासादिपाठवजन्यम् । तदेतद्योगशास्त्रे 'निर्विचारवैशारद्ये उध्यात्मप्रसादः' इति सूत्रे 'ऋतंभरा तत्र प्रश्ना' इति सूत्रे च स्पृष्टम् । अत एव श्रुतिः—

'चत्वारि वाक्यरिभिता पदानि तानि विदुर्ब्रह्मणा ये मनीषिणः ।
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीय वाचो मनुष्या वदन्ति ॥'

इति । तेषां च नामानि वैखरी मध्यमा पश्यन्ति परेति । श्रुतौ तुरीयदस्य वैखर्यर्थः, सुष्टुकमस्यैव तत्रभिप्रेतत्वात् । एतच्छब्दचतुष्टयाच्या अप्यर्थास्तथा तथोन्नेयाः । तथा हि—मस्तकाच्यवयवेन्द्रियप्राणदशकशालिंव स्थूलजगदादिव्यक्तौ तथा सत्रोजातशिशावपि पिपीलिकादावपीत्यविवादम् । इयांस्तु विशेषः; स्थूला अवयवाः स्थूले, अल्पास्त्वल्पे । एवं च वैखरीरूपघटपदवाच्यापेक्षया मध्यग्रादिरूपघटपदैर्वाच्या घटा युक्तभिरुन्नयाः । ते च पदार्थाः संकोचमञ्चन्तः केचिदस्पष्टनिखिलावयवकाः केचित्तु संकुचज्जलूकाकमठादिवदस्त्राकिञ्चिदवयवका अप्यवयवन्यूनाधिकनावेन परिमाणभेदे उपि द्रव्याभेदस्य मीम सकादिभिरङ्गीकारादिति यथ यथमूहितव्यम् । एतेषां चतुर्णां वाचकानां चतुर्भ्यो वाच्येभ्यो भेदा अपि चत्वारः कल्पिताः स्थूलादिरीत्या चतुर्विधा ज्ञेयाः । सुष्टुचतुष्टयस्यापि मूलभूतो बिन्दुर्बीजस्थानपन्नः । तस्मादपि परतस्तु सूक्ष्मतमापेक्षया सूक्ष्मतमभपि विशिष्य तद्वाचकत्वादिपित्रशः दार्थरूपं शब्दब्रह्मत्वादिपदनिर्देशं परं ब्रह्मैव । तच्च प्रकाशैकाकारस्यार्थादत्यन्तभिन्नस्य शब्दब्रह्मत्वादिपदनिर्देशविशेषस्याभावात् 'अनिर्देशम्', 'अग्राह्यम्', 'अशब्दम्', 'अस्पर्शम्' इत्यादिनिषिद्धविशेषणम् । वस्तुतः सुष्टुद्वयमूलभूतसूक्ष्मरूपविशेषात्मकत्वादभिन्नशब्दार्थंरूपं शब्दब्रह्मत्वादिपदनिर्देशं परं ब्रह्मैव । तच्च प्रकाशैकस्वरूपम्, 'घटः स्फुरति' पटः स्फुरति इत्यादिप्रत्ययेन पदार्थमात्रे स्फुरणाच्यवस्तुविशेषस्य॑ वत्तदभिन्नस्यानुभवसिद्धत्वात् । प्रकाशस्यापि स्फुरणमवश्यं वाच्यम्, 'प्रकाशः स्फुरति' इति प्रत्ययात् । तच्च स्फुरणं शक्तिरित्युच्यते । प्रकाशस्फुरणयोश्च मिलितयोरेव जगत्कारणत्वम्, अन्यतरमात्रस्य जनकत्वानुपपत्तेः कामकलाविलासाच्याल्यायां॑ स्फुटतरमुपपादनात् । तेन शुद्धस्य शिवस्यशुद्धायाः शक्तेवां जगत्कारणत्वं तत्र तत्रोच्यमानं शिवशक्तिरूपस्योभयात्मन एव बोध्यम् । तत्र

प्रकाशस्त्वकारस्वरूपस्तद्वाच्यश्च । स्फुरता तु हकाररूपा तद्वाच्या च । तावेतावकारहकारौ परारूपौ सूक्ष्मतमौ प्रागुक्तौ । परादिसृष्टिमूलभूतस्य वीजस्थानीयस्य बिन्दुविशेषस्य तु व्यक्ताव्यक्तविलक्षणौ वाचकौ । तस्यापि जनकस्य परब्रह्माणस्तु केवलमव्यक्तावेव शून्यस्वरूपौ वाचकौ । तथोः शून्यस्वरूपत्वादेव ‘यतो वाचो निवर्तन्ते’ इत्यादिश्रुतिभिरवाच्यतोक्तिः, वाच इति बहुवचनेन परादिचतुष्टयस्यैव परामर्शात् । तथा च स्मर्यते—

‘अहमियेकमद्वैतं यत्प्रकाशात्मविभ्रमः ।

अकारः सर्ववर्णाग्रथः प्रकाशः परमः शिवः ॥

हकारोऽन्त्यः कालरूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तिः ।

अनयोः सामरस्यं यत् परस्मिन्नहमि स्फुटम् ॥’

इति । ‘अस्तरागामकारोऽस्मि’ इति गीतामु॒३ । ‘शून्याकाराद्विसर्गान्तविदन्दुप्स्पन्दसंविदः’ इति योगिनीहृदये च॑४ । शून्याकारः शून्यमात्रस्वरूपो यो विसर्गान्तः बोडशस्वरान्त्यस्तस्माद्विदन्दुविशेष उत्पन्न इति तदर्थः । विसर्गस्याव्यक्तहकारतुल्यत्वेनाकारस्यापि तत्र सत्त्वेन बोडशस्वरकीर्तनं प्रकृतम् । तेनाकारहकारावेव शून्यकारौ कीर्तिं वेदितव्यौ । अत एव शून्यश्चासावकारश्चेति केचिद्धाराख्याय विसर्गो हकारः स एवान्ते यस्येति विग्रहप्रदर्शनपूर्वकं हकारविशेषाद्कारादिति व्याचक्षते । तन्मते हकारे शून्यत्वलाभो दुर्घटः । अत्रायं सृष्टिक्रमः—यथा हि कश्चित् पुरुष उत्पर यमानपुत्राद्यदृष्टवशादुत्पादनेन्द्रियाविशिष्टः स्वीयामुत्पादनशक्तिमवलोक्य स्वार्थशरीरा त्मकायां भार्यायां स्वयमन्तः प्रविशति शुक्लरूपेण ‘पतिमेकादश कृधि’, ‘आत्मा वै पुत्रनामासि’ इति श्रुतेः प्रवेश्यमानस्य स्वभिन्नत्वात् स्थूलतरभेदाकान्तत्वाच्च नाभेदमानम् । ततस्तस्य शुक्लस्यान्तः शोणितविन्दुरूपेण भार्या प्रविशति । तेन च स बिन्दुरूच्छूनो भवति । स एष वटोदुम्बरादिवीजस्थानीयः । तस्माद्भुकुरविशेष द्युत्पत्तिक्रमेण कालान्तरे पुत्राद्युत्पत्तिरिति । यथा वा सूर्याभिमुखदर्पणे तदन्तः प्रविष्टकिरणादुभयकिरणसंकलनरूपस्तेजोबिन्दुविशेषः कुञ्जादौ प्रादुर्भवति, तथा प्राण्यदृष्टवशात् स्वान्तः संहृतविश्वसिसृक्षया प्रकाशरूपं ब्रह्म स्वीयां शक्तिमवलोकयितुं तदभिमुखीभूय तदन्तस्तेजोरूपेण प्रविश्य शुक्लविन्दुभावमयते । ततस्त बिन्दुं रक्तरूपा शक्तिः

प्रविशति । तेन संमिश्रविन्दुरुच्छूनो भवति । तत्र च हार्दकलारूपो उप्येकः पदार्थविशेषो भवति । स पुनर्गुरुमुखादेवावगन्तव्यः न पुनः पुस्तके लेख्यः । स च विन्दुः समष्टिरूपेणैकः स्फुटशिवशक्तिसामरस्यनामा 'कामो रविरग्नीषो-मात्मकः' इत्यादिशब्दैव्यवहिते । व्यष्टिरूपेण द्रयम् । तत्र शुक्ल इन्दू रक्तो उग्निरिति विन्दुद्वयात्मकत्वाद्विसर्गं इति च व्यवहिते । अत एव च रवे रात्रा-वग्नावामावास्यायां चन्द्रे च प्रवेशस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वात् समष्टिविन्दो रवित्वम् । एवं च कामारूपो विन्दुर्विसर्गो हार्दकला चेति व्यवयवक एकः पदार्थो उणादि-प्रत्याहारवत् कामकलेत्युच्यते । इदमेव च 'समस्तसृष्टिवीजम्' । अत एवाकार-हकारयोर्मध्ये सर्ववर्णपाठः । लकारस्य लकारादभिन्नत्वात्, क्षकारस्य कषयोग-रूपत्वान्न तद्विर्भावः शङ्खयः । एतन्मूलभूत ब्रह्म तु तुरीयविन्दुरित्युच्यते । तद्रूपाभ्यां शून्यस्वरूपाभ्यामकारहकाराभ्यामुत्पन्ना कामकला व्यक्ताव्यक्तविक्षणा अहंपदवाच्या । अकारहकारोभयात्मकत्वं शिवशक्तिद्वयरूपत्वं चाहंपदस्य निष्क्रियो उर्थः । अत एव तज्जन्यानां सूक्ष्मादिस्थूलान्तानामविलसर्वान्महपद-वाच्यत्वम् । यथा द्वादुम्बरपदवाच्यवीजाज्जनितानां परस्परविलक्षणानामपि पर्णकाष्ठकुसुमफलक्रिमीणां सर्वेषामुदुम्बरत्वम्, 'उदुम्बरपर्णम्,' 'उदुम्बरक्रिमिः' इत्यादिव्यवहारात् । तथा च श्रुतयः—'ब्रह्म वा ईदमग्र आसीत्; तदात्मानमे-वाऽदहं ब्रह्मास्मीति' इति वृहदारण्यके; 'त्वं वा अहमहं वै त्वम्' इत्यैतरेयके; 'कस्त्वमित्यहमिति होवाच त्वमेवेदं सर्वं तस्मादहमिति सर्वाभिधानम्' इति तापनीये । पाणिनिनाप्यमच्छब्दस्य सर्वनामतोक्ता । तत्रैवान्यत्र 'तद्वा एतद्ब्र-ह्माद्वयम्' इत्यादिना ब्रह्मस्वरूपमभिधाय तदुपासनां पूर्णांभावभावनारूपां विस्पष्टम् हंसः सो उहम्' इत्यादिना विदधाति । तत्प्रकारस्त्वतिरहस्यत्वाद् गुरुचरणैकलभ्यः । उक्तं च कादिमते—

बन्धनं योनिमुद्राया मन्त्राणां वीर्योजनम् ।

गुरोर्लक्षणमेतावदादिमान्त्यं तु वेदयेत् ॥'

इति । आदिमो उक्तारः, अन्त्यो हकारः, तयोः समाहारः 'अहम्' । विन्दुलाभा-यैवेतरेतरयोगद्वन्द्वपरित्यागेन समाहारद्वन्द्वोक्तिः । छान्दोग्ये उपि 'अहमेवाधस्ता-दहमुपरिष्ठादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतो उहमुत्तरतो उहमेवेदं सर्वम् इति । विरूपाक्षपञ्चाशिकायामपि—

स्वपरावभासनक्षम आत्मा विश्वस्य यः प्रकाशो ऽमौ ।

अहमिति स एक उको इहंतास्थितिरीदृशी तस्य ॥'

इत्यादीनि परःसहस्रं वचनानि । एतादृशस्याहंपदार्थस्य यथा इहमिति पदं वाचकं तथोत्तमपुरुषैकवचनमपि वाचकम् । तस्य च परस्मैपदात्मनेपदभेदेन द्वे विधये इपि मिपदृश्चेकारत्वेनानुगमादित्वमेवशक्ततावच्छेदकम् ‘अन्यायश्चानेकशब्दत्वम्’ इति न्यायात् । तस्य च धातूत्तरत्वेनोत्तमपुरुषत्वादिना वोपस्थितिः पदार्थस्मारकत्वे तन्त्रम् । एर्णलादावपि लुसस्य स्मरणम् । तदभावे शक्तिभ्रमाद्बोध इत्यादि यथायथमूह्यम् । तत्र चाकारहकारयोरवयवयोरदर्शने इपि शास्त्रप्रामाण्यात् सूक्ष्मरूपौ तौ स्त इति स्वीकार्यम् । तस्यैव च हार्दकलायोगे दीर्घतापि संपद्यत इति तुरीयस्वरस्य कामकलारूपत्वं मन्त्ररहस्यविद्धिः प्रतिपाद्यते । तदुक्तं योगिनीहृदये—

‘मध्यविन्दुविसर्गान्तः समस्थानमये परे ।

कुटिलारूपके तस्याः प्रतिरूपं वियत्क्ले ॥’

इति । मध्यविन्दुः कामरूपः, तस्य तुरीयविन्दुविसर्गमध्यपातित्वात् समष्टेर्व्यष्टिमध्य एवान्तर्गतत्वाच्च । विसर्गो व्यष्टिरूपं विन्दुद्रयम्, तयोरन्तर्मध्ये सम्यक्तैत्यात्मनःवस्थानम् । तन्मये तत्प्रधाने । परे चरमे इकारहकाररूपे इक्षरे, मातृकाणां त्रिमेण पाठे चरमत्वाद्वारस्य, व्युत्क्रमेण पाठे त्वकारस्य चरमत्वात् । किं च इमे अक्षरे कुटिलारूपके । कुटिले अकुलकुले कुण्डलिन्यौ तयो रूपान्तरे । तावता कामविसर्गयोः किमायातमित्यत आह— तस्या इति । तयोः कुण्डलिन्योरित्यर्थः । वियत्पदेन शून्याकारत्वात् कामः प्रतिपाद्यते । त्रिलापदेन च हार्दकलावत्त्वाद्विसर्गः । यतः कामविसर्गयो कुण्डलिनीप्रतिविम्बरूपत्वं ततः कुण्डलिन्यभिन्नाकारहकाररूपत्वं संभवतीति भावः; इत्यस्य श्लोकस्य सांप्रदायिकी रहस्यव्याख्या । एवमकारहकारैकस्वरूपा कामकला । तदभूते मन्त्रे विजातीयाक्षरवत्त्वान्यथानुपपत्त्यापि तयोर्गमें सूक्ष्मरूपेणान्येषां वर्णनामर्थसृष्टश्चावस्थानं सिध्यति यथा वटबीजरूपसपुटे पर्णंकाष्ठादेः । किं च, वटादिबीजानां स्फोटेनैवाङ्गुराद्युत्पत्तिरिति बाजस्य पूर्वार्धोत्तरार्धयोर्वियोग इत्यविवादम् । तचार्धद्रव्यं महति वृक्षे कस्मिन् कस्मिन् भागे इस्तीति तु दुर्जेयम् ।

एवं मन्त्रे इपि बीजांशयोरकारहकारयोरवस्थितयोः परिज्ञानाय संकेतभाष्योक्तं
योगिनीहृदये—

‘मध्यप्राणप्रथारूपस्पन्दव्योम्भिन् स्थिता पुनः ।
मध्यमे मन्त्रपिण्डे तु तृतीये पिण्डके पुनः ॥
राहुकृटाद्यस्फूर्जत् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥’

इति । अस्यार्थः—कलाकामयोर्मध्यस्य विसर्गस्य यः प्राणश्चैतन्यं तस्य प्रथा
पृथुत्वेन श्रूयमाणता । स्थूलतेति यावत् । तद्रूपं यत् स्पन्दव्योम हकः, स्पन्दत
उत्पद्यत इति स्पन्दः । स्पन्दो व्योम यस्मादिति व्युत्पत्तेः । ‘हकःराद्यव्योम
संभूतम्’ इत्युक्तेरिति केचित् । मध्यात्मको विसर्गाभिन्नो यः प्राणो हकारस्तस्य
प्रथारूपो यः स्पन्दः । स्थूलरूपा सुष्ठिरित्यर्थः । तद्रूपं व्योम हकार इत्यर्थो युक्तः,
‘हः शिवो गगनं प्राणः’ इति मातृकाकोशात् । मध्यम इत्यस्य द्विरन्वयः । तत्रैक
पदं मन्त्रपिण्डेन सह सामानाधिकरणयेनान्वेति अपरं वैयधिकरणयेन । मध्यम-
कूटस्थ मध्यमव्यञ्जने । द्वितीयहकार इत्यर्थः, द्वितीयगेषु सप्तसु व्यञ्जनेषु तस्य
चतुर्थंत्वेन मध्यमत्वात् । तत्र स्थिता । स्त्रीलिङ्गाच्छक्तिर्विशेष्या । तृतीयकृटे तु
सकारे इकारो मूलबीजीय इत्याह—राहुकृटेति । लघुषोढान्यासान्तर्गतग्रहन्यासे
राहोः शाषसहार्घ्यवर्णचतुष्यसहितस्य वक्त्रे न्यासः ‘वक्त्रे शादिच्चतुर्वाणैः सहितं
राहुमेव च’ इति वचनात् । तेन शादिच्चतुर्षं राहुकृटम् । तत्र द्वयाद्विन्नो
द्वयस्तुतीयः सकारः । तस्मिन् स्फूर्जच्छोभमानम् । नपुंसकलिङ्गबलाद् ब्रह्म
दिशेष्यम् । शिव इत्यर्थः । इत्यलमतिरहस्यार्थप्रकाशनेन ॥ ६७ ६८ ॥

भारती, सकल एवं ब्रह्मा आदि से आरम्भ होने वाले तीनों त्रिक-
माया (ह्रीं) रहित तीन कूटों के बोधक हैं । माया (ह्रीं कार) का
चौथा मियुन है (जो शिव-शक्ति का बोधक है) ॥ ६६ ॥

यह विद्या सात अक्षरों की है, जिसमें वामा इच्छा आदि छः एवं
ई कार आते हैं जिन्हें तीन बार दुहराया जाता है इस प्रकार यह इनके
द्वारा व्यक्त शक्तियों से अभिन्न है ॥ ६७ ॥

पर देवता वामा आदि सात शक्तियों की समष्टि है । यह छत्तीस
तत्त्वों वाली तथा किसी भी मानें में इस मन्त्र से भिन्न नहीं है ॥ ६८ ॥

तदेतत् सर्वमभिसंधायाह—

अहकारौ शिवशक्ती शून्याकारौ परस्पराशिलष्टौ ।

स्फुरणप्रकाशरूपावुपनिषदुक्तं परं ब्रह्म ॥ ६९ ॥

विश्वसिसृश्वावशतः स्वाधीं शक्ति विलोकयब्रह्म ।

बिन्दूभवति तमिन्दुं प्रविशति शक्तिस्तु रक्तविन्दुतया ॥

एतत् पिण्डद्वितयं विसर्गसंज्ञं हकारचैतन्यम् ।

मिश्रस्तु तत्समष्टिः कामाख्यो रविरकारचैतन्यम् ॥ ७१ ॥

एषाहंपदतुर्यस्वरकामकलादिशब्दनिर्देश्या ।

वागर्थसृष्टिबीजं तेनाहंतामयं विश्वम् ॥ ७२ ॥

अन्त्यप्रथमे मध्यचतुर्थे मन्त्रे ऽपि तौ व्यक्तौ ।

तेनाम्बामनुजगतामभेद एवात्र भावार्थः ॥ ७३ ॥

३. त्र शिवविन्दोः शुक्लत्वाच्चन्द्रात्मकत्वाद्बिन्दुवाच्चक्त्वाच्चन्द्रपदानामिन्दु-
पदेन बिन्दुनिर्देशः कृतः । भावार्थ इति । भावो जन्म । ‘भावः सत्तास्वभा-
वाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु’ इत्यमरः । स एवार्थः प्रयोजनं ज्ञेयत्वाद्यत्र सः, अर्थो
ज्ञेयो यत्रेति वा । ‘अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु’ इत्यमरः ॥ ६९-७३ ॥

अकार एवं हकार जो शिव एवं शक्ति स्वरूप हैं जो शून्य आकार
वाले एवं परस्पर आशिलष्ट हैं स्फुरण एवं प्रकाश रूप हैं उपनिषद् में
कहे गए परब्रह्म से अभिन्न हैं ॥ ६९ ॥

विश्व की सृष्टि की इच्छा से समन्वित ब्रह्म अपनी अर्धाङ्गिनी
शक्ति को देखता हुआ बिन्दु वा रूप धारण करता है जिसमें शक्ति रक्त-
बिन्दु रूप में प्रवेश करती है ॥ ७० ॥

हकार चैतन्य से समन्वित बिन्दुओं का यह मिथुन विसर्ग कहलाता
है । इन सबका मिश्रित समष्टि रूप रवि है जिसे काम भी कहते हैं
अकार चैतन्य युक्त है ॥ ७१ ॥

यह अहं पद, चतुर्थ स्वर (ई) काम ला आदि शब्दों द्वारा निर्दि-
श्यमान विद्या समस्त शब्द एवं अर्थकी सृष्टि का बोज है। इसी से यह
विश्व अहंता मय है ॥ ७२ ॥

स्वयं मन्त्र में ही अन्तिम कूट के प्रथम एवं मध्य कूट के चतुर्थ वर्ण
के रूप में ये दोनों व्यक्त हैं। इस प्रकार अम्बा (देवी), मन्त्र एवं जगत्
के अभेद का प्रतिपादन भावार्थ के रूप में किया गया ॥ ७३ ॥

अथ संप्रदायार्थमाह—

व्योमादिजनकहकरसलार्णीर्धटनेन पञ्चभूतमयी ।

पञ्चचतुस्त्रिद्वयेकगशब्दादिगुणात्मपञ्चदशवर्णा ॥ ७४ ॥

व्योमाकाशः । आदिना ब्रायवेनजलभूमिपरिग्रहः । एतत्पञ्चकस्य जनका ये
हकरसलार्णा हकारादिवर्णस्तैर्धटनेनेयं विद्या पञ्चभूतमयी पञ्चभूताभिन्ना ।
उक्तं च—

‘हकाराद् व्योम संभूते ककारात् प्रभज्जनः ।

रेफादग्निः सकाराच्च जलतत्त्वस्य संमवः ।

लकारात् पृथिवी जाता तस्माद्विश्वमयी च सा ॥’

इति । अत्र यद्यपि प्रकाशविमर्शसामरस्यात्मकवस्तुविशेषस्यैव शब्दार्थसृष्टिजन-
कत्वमविशिष्टं यापि प्रकाशांशस्यैवार्थसृष्टौ विमर्शांशस्यैव शब्दसृष्टौ जनकत्वम्,
तयोः परस्परसापेक्षत्वेनैव स्वस्वकार्यजनकत्वस्य श्रुतिसमृतिसिद्धत्वात् । एकस्य
स्वकार्यजनकत्वे उपरस्य तत्कारणतावच्छेदकत्वमावर्शयकम् । एवं च कारणता-
वच्छेदककारणतयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण द्वयोरपि प्रातिस्विक-
कारणत्वसिद्धिः तदभिप्रायेणैव हि तन्त्रेष्वन्यतरस्यैव कारणतावोधकानि वचना-
नीति ज्ञेयम् । भगवता व्यासेनापि ‘शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमाना-
भ्यम्’ इति सूत्रे जगतः शब्दात् प्रभवः श्रुतिसमृतभ्यां सिद्ध इत्युक्तम्; तद्वाये
च निपुणतरमुपपादितम् । एवं च, प्रथमं विमर्शशक्त्वाहकार उत्पन्नस्ततः प्रकाशा-
द्वयोमः ततो विमर्शात् ककारस्ततः प्रकाशाद्वयः; ततो विमर्शाद्रेफस्ततः प्रकाशा-
दग्निः; ततो विमर्शात् सकारस्ततः प्रकाशाज्जलम्; ततो विमर्शाल्लङ्घरस्ततः
प्रकाशात् पृथिवी; इत्येवं क्रमेण पञ्चमहाभूतोत्पत्तौ सत्यामपि हकारवद्विमर्श-
विशिष्टप्रकाशस्यैव व्योम प्रति कारणत्वादुक्तकरीया कारणतावच्छेदकत्वस्य हकारे
सिद्धेर्विनिगमनाविरहात् कारणत्वमपि सिध्यति । एवमेव ककारादिषु द्रष्टव्यम् ।

न चैव हकारादेवर्यादिकं प्रत्यपि कारणत्वापत्तिः उक्तरीत्या परंपरयाकारण-
तायामवच्छेदकत्वात्, एवं व्योमादेरपि ककारादिकं प्रति जनत्वापत्तिरिति
न च वाच्यम्; तेषामन्यथासिद्धत्वादिष्टत्वाद्वा। ननु विद्यायां पञ्चभूतात्मकवर्ण-
पञ्चकमेवास्तु किमधिकैर्वर्णैरित्यत आह—पञ्चेति। आकाशः पञ्चविधः,
वायुश्चतुर्विधः, अग्निञ्चिभागः, जलं द्विभागम्, पृथिव्येकविधेति पञ्चीकरण-
वार्त्तिकादौ स्पष्टम्। पञ्चादिसंख्याकानामाकाशादीनां गुणाः शब्दादयोऽपि
ताहशसंख्याकाः। तेन व्योमादिषु पञ्चसु पञ्च शब्दाः, वाय्वादिषु चतुषु चत्वारः
स्पर्शाः, अग्न्यादिषु त्रिषु त्रीणि रूपाणि, जलभूम्योद्वौ रसौ, पृथिव्यामेको गन्ध
इत्येवं संहत्ये पञ्चदश गुणा विद्यास्थैः पञ्चदशभिर्वर्णैरभिन्ना इति पञ्चदशानां
वर्णानामुपपत्तिरिति भावः। अथ पञ्चदशभिर्गुणैः पञ्चदशानां वर्णानामभेद
उपादानोपादेयभावाद्वाच्यवाचकभावाद्वर्मधर्मिभावाद्वा वाच्यः। स च न संभवति।
तथा हि—अत्र हि पञ्चदशसंख्याकत्वमचां प्राधान्येन व्यञ्जनानां तद्वक्त्वेन
चोपपादनीयम्; एष वै सप्तदशः प्रजापतिः इति वेदे, ‘चतुरश्छयतावाद्यक्षर-
लोपश्च’ इति पाणिनीयसूत्रवार्त्तिं के ‘चतुःशतमुल्कृतिः’ इत्यादिच्छन्दःसूत्रेषु च
तथैव निर्णीतत्वादित्यस्यार्थस्य च्छन्दोभास्करे ऽस्माभिः सविस्तरमुपादानात्।
न ह्यत्रत्यानां पञ्चदशानामचां गुणजनकत्वं गुणवाचकत्वं गुणाश्रयत्वं वा संभवति,
मानाभावात्। ननु—हकारञ्चकस्य व्योमपञ्चकजनकत्वेन तद्वाचकत्वेन चाभेद
सिद्धे तद्गुणैः शब्दैरपि सहाभेदः सिद्धप्राय एव, गुणगुणिनोरभेदेन गुणस्य
गुणयभिन्नाभिन्नत्वस्य न्यायसिद्धत्वात्। यथैव वाच्यवाचकभावस्याभेदे निया-
मकता तथैव लक्ष्यलक्षकभावस्यापि। अस्ति हि प्रकृते हकाराणां शब्दलक्ष-
कत्वम्, शब्दस्य हकारशक्त्वं संबन्धित्वात्। अत एव योगिनीहृदये ‘व्योम-
बीजस्तु त्रिद्यासैलक्षयेच्छब्दपञ्चकम्’ इत्युक्तम्। यत्तु शक्यसंबन्धप्रदर्शनकारि-
कायां तत्रैवोक्तम्

‘भवेद् गुणवतां बीजं गुणानामपि वाचकम्।

कार्यकारणभावेन तयोरैक्यविवक्षया ॥’

इति, तत्र लक्षके ऽपि वाचकदप्रयोगो वाचकनिष्ठस्य स्वबोध्याभेदव्याप्त्यत्वस्य
लक्षके ऽपि तुल्यत्वयोत्तनफलको गौण्या वृत्त्यैवोपपद्यते। एवं वायुवाचकादीना-
मपि स्पर्शाद्यभेद उपादनीयः। न च तथापि पञ्चदशानामचां तदभेदो न सभव-
तीतिवाच्यम् न हि प्रकृते ऽत्र एव विवक्षित। इति नियमः, हकारादिव्यञ्जनैरपि
पञ्चदशसंख्योपपादनसंभवात्। न च संख्याधिक्यम्, आधिक्ये ऽपि ‘सहस्रे शतं

संभवति' इति न्यायस्य जागरूकत्वात् , 'गुणाः पञ्चदशाख्याता भूतानां तन्मयी शिवा' इति वचनस्थस्य तन्मयीत्यस्य भूतमयी गुणमयी पञ्चदशसंख्याकावयवती विद्या देवी वा शिवेत्यर्थवर्णनसंभवादिति चेन्न ;

'व्यासा पञ्चदशाण्ँः सा विद्या भूतगुणात्मिका ।

पञ्चमिश्च तथा पञ्चमिश्चतुर्भिरपि चाक्षरैः ॥'

इति स्फुटतरवचनविरोधात् । त हि सामान्येन पञ्चदशसंख्याकाक्षरवत्त्वमुपपाद्य संभावितनानाशङ्कापरिहारात् विशिष्य विशिष्य कूटब्रयाक्षराणां गणनयाज्जिमरेव सव्यञ्जनैः संख्यातृतिरित्यस्य स्पष्टं निर्धारितत्वादिति । अत्र ब्रूमः—सत्यमज्जिभ-
रेव पञ्चदशत्वम् ; तथापि हकारादिव्यञ्जनानामेव गुणामेदः, तेषामेव तद्वाच-
कत्वात् । शक्ततावच्छेदकं तु पञ्चदशसंख्यासमवायित्वसमानाधिकरणहकार-
त्वादिकं न पुनः शुद्धहकारत्वादिकम्, अन्यथा हकारेण व्योमवाचकेन प्रकृते
शब्दलक्षणायां युगपदवृत्तिद्वयविरोधापत्तेः । शब्दैक्ये ऽपि शक्ततावच्छेद-
करूपधर्मद्वयमेदेनार्थद्वयभानमुपपद्यते । कथमन्यथा लिङ्गादौ शब्दभावनार्थ-
भावनयोः शक्त्या भानं लक्षणया च कर्तुर्भानं मीमांसकानाम् ? अत एव चोक्त-
श्लोके 'गुणानामपि वाचकम्' इत्येवोक्तम् । यत्तु तत्त्ववृश्लोके लक्ष्येत्' इति
पदं तद्वाघयेदित्यर्थकम् । अस्तु वा लक्षणापि, भिन्नधर्मावच्छिन्नस्य पदस्यैक-
धर्मपर्यांसावच्छेदकताकशक्तालक्षकतारूपवृत्तिद्वययौगपद्यस्यैव विरुद्धत्वात् ।
वाचकपदमेव संजातप्रातिपक्षत्वादुपक्रमन्यायेनान्वार्यतत्वम् ? वस्तुतस्तु गुणवतां
वाचकं बीजं गुणानामपि वाचकमित्यन्वयः । बीजे गुणवद्वाचकत्वं परिकरा-
लंकारवद्वेतुत्वांभप्रायगर्भम् । हकारस्य शब्दवत्येव शक्तिर्न पुनराकाशमात्रे ।
तेन च गुणस्य शक्यतावच्छेदकत्वेन शक्यतावच्छेदके ऽपि शक्तेः प्राचीनै-
रङ्गीकाराद् गुणानामपि वाचकमित्यर्थः । तेन लक्ष्येत्' इत्येतज्ञानार्थकम् ।
तेनैकैव शक्तिर्भयत्रेत्यतो न वृत्तिद्वयविरोधो न वा शक्ततावच्छेदकमेद-
गवेषणा । पञ्चदशानां वर्णानां पञ्चदशगुणामेदकथनं तु 'दश संपद्यन्ते । दशा-
क्षरा विराट् । अन्नं विराट्' इत्यादिवत् स्तुतिमात्रमित्यादि बुद्धिमन्त्रिरूद्ध-
मिति संक्षेपः ॥ ७४ ॥

आकाशादि (पञ्चभूतों) के उत्पादक हकरसल वर्णों से
समन्वित (यह विद्या) पञ्चभूत मयी है । इसके पन्द्रह वर्ण तत्त्वों

(महाभूतों) के गुणों—शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध के प्रतिनिधि हैं (जो आकाशादि तत्त्वों में क्रमशः) पाँच, चार, तीन, दो तथा एक सख्या में विद्यमान हैं ॥ ७४ ॥

इदानीम् 'प्रधानं तेजसो रूपं तद्बोजेन हि जन्यते' इतिवचनस्वारस्यमनु-
संदधानो गुणानां गुणिबोधकाक्षरबोध्यत्ववत् तज्जनकाक्षरजन्यत्वस्थापि सत्त्वाद-
भेदः संभवतीत्याह—

तत्त्वज्ञनकैर्वण्यैस्तत्त्वसंख्यैस्तु तद्गुणा जाताः ।

कामकलाभिश्चतसृभिरासीत् स्पर्शश्चतुर्विधो न तु कैः ॥ ७५ ॥

तत्त्वज्ञनकैर्व्योमादिजनकैः । तत्त्वसंख्यैः पञ्चादिसंख्याकैः । तद्गुणा
व्योमादिगुणाः । पञ्चादिसंख्याका इति शेषः । विद्यायां हि मायात्रये हकार-
त्रयम्, मध्यमकूटे हकारौ द्वौ एवं पञ्चभैंहकारैः पञ्च शब्दा उत्पन्नाः । अत एव
तेषामर्थाः शब्दा एव, 'ये ये यद्यज्ञनकास्तेषां तेषां त एवार्थाः' इति वक्ष्यमाण-
त्वात् । उक्तं च 'व्योमबीजैस्तु विद्यास्थैर्लक्ष्येच्छब्दपञ्चवाम्' इति । ननु भावार्थ-
प्रकरणे मध्यमहकारस्य विद्यामूलबीजात्मककामकलार्थरूपत्वमुक्तमिति तस्य शक्ति-
वाचकत्वमेव युक्तं न पुनः शब्दलक्ष्कत्वमिति चेत्; न द्वेकवाचकत्वमपरा-
लक्षकत्वे तन्त्रम्, वृत्तिद्वयविरोधस्य परिहृतत्वात् गङ्गायां घोषमत्स्यौ' इत्यादौ
तस्येष्टत्वाच्च । वस्तुतस्तु, शिवशक्त्यात्मकमूलबीजात्मकावकारहकारौ तु सूक्ष्मत-
मादप्यत्यन्तसूक्ष्मरूपावित्युक्तम् । इह तु वैखर्यात्मकस्थूलरूपयोरेवार्थान्तरपरत्व-
मुच्यते । अत एव मध्यप्राणोत्यनेन तादृशसूक्ष्मरूपतां द्योतयित्वा तस्य प्रथारूपो
यः स्पन्दः स्थूलात्मिका सुष्ठिस्तद्रूपे व्योग्निं हकारे स्थितेत्युक्तं न पुनः स्थूलहकार
एव शक्तिरिति । उक्तं च तेषां कारणरूपेण स्थितं ध्वनिमयं परम्' इति । तेषां
शब्दानाम् । शब्दसृष्टेः सर्वस्यापीत्यर्थः । कारणं शक्तिः, तस्या रूपं सूक्ष्मतमा-
दपि परम् । तादृशेन रूपेणोपलक्षितं सद् ध्वनिमयम् । ध्वन्यभिन्नं सत् स्थितं
परं परब्रह्मत्यर्थः । सर्वेषां वर्णेषु वर्णांशध्वन्येषौ परस्परसंसृष्टौ वर्तेते सुवर्णे
परस्परसंसृष्टपर्थिवतैजसांशवत्, कत्वादिवर्णधर्माणां तारत्वमन्द्रत्व डृजत्वादि-
ध्वनिधर्माणां च सर्ववर्णेष्वनुभूयमानत्वात् । अत एव शारीरकभाष्ये स्फोट-
निरासाय वर्णानामेव नित्यत्वमङ्गीकर्तुं तेषामेकैकव्यक्तिरूपत्वमुपपाद्य वैलक्षण्य-
प्रतीतिः सर्वापि ध्वन्यालग्बनत्वेनोपपादिता देवताधिकरणे । तथा च मध्यम-
हकारे ध्वन्यंशः परब्रह्मवाचकः, वर्णांशस्तु शब्दलक्षक इति विवेक इति भावः ।

ये तु हादिविद्यापक्षपातिनो योगिनीहृदयस्य संपूर्णतन्त्रस्यापि हादिविद्यायामेव तात्पर्यमिति मन्यमाना इहान्यथा व्याचक्षते—‘परं षष्ठं हाक्षरं तेषां पञ्चानामपि शब्दानां कारणभूतो यो ध्वनिनांदस्तन्मयं तद्वाचकम्’ इति, तेऽनं त ग्रन्थस्वारस्यभङ्गेन कल्पसतरं व्याख्यानमेव शरणमिति तत्र तत्र स्पष्टीकरिष्यामः । ननु तथा सति वायुजनककाराणामेव चतुर्विधस्त्रश्जनकत्वस्यावश्यकत्वात् ककाराणां च चतुर्णामभावादनुपन्नमित्याह—कामकलाभिरिति । महामायायां त्रय ईकारा एकस्तृतीयक्षररूपश्चेति चतुर्भिरीकरैश्चतुर्धारा स्पर्शं उत्पन्नो न पुनः ककारैरित्यर्थः । तदुकम्—

‘महामायात्रयेणापि कारणेन च विन्दुना ।
वाय्वभिजलभूमीनां स्पर्शनां च चतुष्ठयम् ॥
उत्पन्नं भावयेदेवि स्थूलसूक्ष्मविभेदतः ।’

इति । महामायायां यत् त्रयमीकारत्रयं तेन, कारणेन च केवलेनेकारेण च तस्यैव विश्वकारणत्वस्य पूर्वसुक्तत्वात् । विन्दुनेति कामकलाचतुष्क्षस्यापि विशेषणम्, तस्य तत्र त्रिविन्दात्मकत्वात् तु यिविन्दुजन्यत्वादा । तच्च वायुमण्डलस्य विन्दुलाञ्छित्वत्वद्योतनाय । स्थूलो व्याप्ते वायुगतः । सूक्ष्मा व्याप्त्या अग्न्यादित्रयनिष्ठाः । हादिविद्यापातिनस्तु ककाराणां कामकलानां च हादिविद्यायां त्रित्रिसंख्याक्षत्वेन चतुर्थालाभाद् विन्दून् विभज्य गणयन्ति । तत्पक्ष एकैकस्याः कामकलायारित्रिविन्दात्मकत्वेन नवं संपद्येन । विसर्गत्वेन विन्दुद्वयस्यैक्ये तु विसर्गास्त्रियः कामास्त्रय इति षट् । कामत्वेन त्रयाणामैक्ये तु विसर्गत्वेनपि त्रयाणामैक्यापाताद् द्वयम् । तुरीयविन्दोरभिमेलने तु विभागे द्वादश, तदभावे त्रयमिति सर्वथा न चतुःसंख्यासिद्धिः । महामायायां कामकलायां यद्विन्दुयं तेन, कारणविन्दुतुरीयस्तेन चेति व्याख्याने त्वन्ययोरीकारयोर्वैयर्थ्यमिति स्पष्टम् । न च गुणगुणिनोरेकमेव काणं कपालादेव घटदूगतरूपे प्रति कारणत्वादिति नियमो व्योमशब्दजनकहकारादाविष्टो भज्येतेति वाच्यम्, तस्य वचनबलात् पाकेनापि रूपाद्यत्पेत्तिदर्शनेन चौत्सर्गिकत्वात् । त्रिविधरूपे तु मायान्तर्गतैस्त्रिभी रेफैजन्यते, ‘रूपाणां त्रितय तद्वत् त्रिभी रेफैर्विभावितम्’ इति वचनात् । एवं रसद्वयं सकारद्वयेन, ‘विद्यास्यैश्वन्द्रवीजैस्तु स्थूलः सूक्ष्मो रसः स्मृतः’ इति वचनात् । चन्द्रवीजैः सकारैः । स्थूलो व्याप्तको जलगतः । सूक्ष्मो व्याप्त्यो भूगतः । ‘पदमध्यधिकाभावात् स्मारकानानातिरिच्यते’ इति न्यायेन पदार्थोपस्थितेः स्मृतिरूपत्वात् स्मृत इत्युक्तम् । यद्यपि कादिविद्यायां द्वावेव सकारौ, तथापि ‘विद्यास्यैश्वन्द्रवीजैः’ इति बहुवचनाभ्यामपि रसस्य द्वैविध्यात्

‘अक्षीणि मे दर्शनीयानि,’ ‘पादा मे सुकुमाराः’ इति महाभाष्यप्रयोगाद् द्वित्व-
संख्यैव लक्ष्यते । अत एव स्थूलसूक्ष्मपदगतप्रत्येकैकवचनाभ्यां द्वित्वमेव स्पष्टो-
कृतम् । ननु—व्योमवीजेन १व्योमगुणलक्षणा युक्ता, शक्यसंबन्धात् । चन्द्र-
वाचकबीजस्य तु चन्द्रगतामृतलक्षकत्वमेव वाच्यं न पुनर्जलगतरसलक्षकत्वम्,
असंबद्धलक्षणायामतिप्रसङ्गात् । न च व्योमवाचकस्यापि वायादिगतशब्दलक्ष-
कत्ववदुपपत्तिः तत्रापि नभोगुणस्य व्यापकत्वेन स्वशक्यसमवेतव्याप्यत्वरूप-
संबन्धस्य सत्त्वात् । अत एव ‘प्रधानं तेजसो रूपं तदूबीजेन हि जन्यते’ इत्यनेन
वचनेन तेजोरूपस्य व्यापकत्वलक्षणं प्राधान्यं शक्यसंबन्धप्रदर्शनायैवोक्तम् ।
तन्यायस्य हकारादावपि तुल्यत्वेनादोषात् । न च तथामृतव्याप्यत्वं जलरसस्य
संभवति तदभाववद्वित्तिवादित्तिं चेत्—मैवम्, अमृते ऽपि रसस्य समवेतत्वेन
लक्षणोपपत्तेः । अत एवोक्तम् ‘संबन्धो विदितो लोके रसस्याप्यमृतस्य च’ इति ।
अमृतरसयोराश्रयाश्रयभावलक्षणो ऽभेदलक्षणो वा उबन्धो लोकप्रसिद्ध इति न
लक्षणायां विविदितः । शक्यतावच्छेदके ऽपि शक्तिरिति पक्षे रसामृत-
योरभेदस्य लोकसिद्धत्वाद्रसाभिन्नामृतवति शक्यस्य सारस्य रसो ऽपि शक्यता-
वच्छेदक इति भावः । हादिविद्यापक्षपातिनस्तु ‘चन्द्रबीजैः’ इति बहुवचनस्य
स्वानुगुणत्वं मत्वा तुष्णन्तस्त्रिभिः सकारै रसा लक्ष्यन्त इति व्याख्याय, ननु
रसस्य द्वैविध्यात् तृतीयसकारः किमर्थं इत्याशङ्कय अमृतं गतो ऽप्येको रसो
उत्तीति ललक्षकत्वेनोद्ग्रन्थमेव समाधाय नन्वेवं सति तृतीयराधारत्वेन भूजल-
भेदात् षष्ठामहामृतस्यापत्तिरित्याशङ्कायाम् ‘संबन्धो विदितः’ इति ग्रन्थमवतार्य,
जलामृतयोः संबन्धो हि लोकप्रसिद्धः, तस्य जलनिधावेवोत्तमात्वात् अतो जल
एवान्तर्भाव इत्याशयपरत्वेन व्याचक्षते । तेऽनि रसस्येति पदस्य जलनिधौ लक्षणा,
स्थूलसूक्ष्मपदाभ्यां प्रत्येकैकत्ववत्त्वेन लब्धद्वित्वं वरोधश्च, जले ऽन्तर्भवे सिद्धे
पुनर्वैयर्थ्यतादवस्थ्यं च । प्रत्युत जलामृतयोरभेदात् प्रातिस्विकममृतवचकः सकारो
नापेक्षित इत्येवार्थः संभवतीति । एवं लकारस्य गन्धबोधकत्वम् ‘वसुधरागतो २
गन्धस्तत्त्विर्गन्धवाचिका’ इति वचनात् ॥ ७५ ॥

गुणों की उत्पत्ति वर्णों से होती है । इनकी संख्या इनके जनक वर्णों
की संख्या के तुल्य ही है । चारों प्रकार के स्पर्श तीन कामकलाओं एवं
तृतीय ईकार से उत्पन्न होते हैं ॥ ७५ ॥

१. व्योमजन्यशब्दलक्षणा ।

२. वसुन्धरागुणो ।

नन्वेकेनैव लकारेणैकविधगन्धबोधोपपत्तेरितरद्वयैव्यर्थ्यम्; अत आह -

भुवनत्रयसंबन्धादासीत् त्रेषा लकारोऽपि ।

ये ये यद्यज्जनकास्तेषां तेषां त एवार्थाः ॥ ७६ ॥

भुवनत्रयेण सह वाच्यवाच्यभावसंबन्धाल्लकारस्य त्रैविध्यं जन्यजनकभावसंबन्धादा, 'भुवनत्रयसंबन्धात् त्रिधात्वं तु महेश्वरि' इति वचनात् । स्यष्टमन्यत् ॥ ७६ ॥

तीनों लोकों से संबद्ध होने के कारण लकार भी मन्त्र में तीन बार आता है जो जो वर्ण जिनके जिनके उत्पादक हैं उनके उनके वे उत्पन्न अर्थ हैं ॥ ७६ ॥

इदानीं वायुजनकानामपि ककाराणामर्थान्तरमस्तीति पूर्वोक्तस्य 'ये ये यद्यज्जनकाः' इत्यस्यौत्सर्गिकस्य नियमस्यापवादम् ह—

ककारत्रयवाच्यास्तु सकलाः प्रलयाकलाः ।

विज्ञानकेवलाश्वेति त्रिप्रकारा उपासकाः ॥ ७७ ॥

प्रमातारः साधकाः पशव इत्यादिपदाभिवेया उपासकास्त्रिविधाः — ऋधमा मध्यमा उच्चमासचेति । त एवाशुद्धमिश्रशुद्धपदैः सकलादिपदैश्च क्रमेण व्यवहियन्ते । तत्र भेदैकदृष्ट्यः शिवाहंभावभावनाहीनाः कर्मेकरताः प्रथमाः । मुपकमलकर्माणः

'चितिश्चैत्यं च चैतन्यं चेतनं द्वयकर्म च ।

जीवः कला शरीरं च सूक्ष्मं पुरुष्टकं भवेत् ॥'

इति श्लोकोक्तसूक्ष्मपुरुष्टकसंबन्धशालिनः कर्मज्ञानमार्गयोः साधारणा द्वितीयाः । निरस्तभेदाः सर्वत्र शिवैकदृष्ट्यः पूर्णज्ञनिनस्तृतीयाः । एते च स्वच्छुन्दसंग्रहे विस्तरेण प्रपञ्चिताः । ते त्र ज्ञानां ककाराणां वाच्याः । तदुक्तम्—

'अशुद्धशुद्धमिश्रणां प्रमातृणां परं वपुः ।

कोघीशत्रितयेनास्य^१ विद्यास्थेन प्रकाशयते ॥'

इति । कोघीशः ककारः । न चाकाराणां पार्थकव्याग्रे वश्यमाणत्वेनैकैक हलात्मका एव हकारककारादयो वाचका वक्तव्याः, तथा च ककारे जश्मावेन

गत्वापत्तिरिति वाच्यम्; एकहल एव पदत्वेन पदान्तत्वाभावात्, व्यपदेशिव-
द्वावस्य 'टकितौ', 'मुष्पितौ' इत्यादिज्ञापकेनानित्यत्वात् ॥ ७७ ॥

मन्त्रगत तीन क-कार सकल, प्रलयाकल एवं विज्ञान केवल नामक
तीन प्रकार के उपासकों के वाचक हैं ॥ ७७ ॥

अकारैर्दशसंख्याकैरुच्यन्ते जीवराशयः ।

विद्यायाः प्राणभूतः संस्तद्वाच्येकादशः स्वरः ॥ ७८ ॥

पञ्चदश्यां द्वितीयतृतीयवर्णौ हृल्लेखात्रयं च मुक्त्वा अवशिष्टेषु दश-
स्वक्षरेष्पकारा दश । तेषां जीवराशय एव वाच्याः । एकेनाप्यभिधानसंभवे
दशभिरभिधानं जीवानामानन्त्यद्योतनाय । तृतीयकूटाद्याकारे तु ध्वनिस्वरूपस्यैव
भावार्थप्रकरणे मूलबीजांशरूपत्वमुक्तमिति न विरोधः । एकादशः स्वर एकारः ।
स च विद्यालक्षणस्य मूलबीजोत्थवृक्षस्यान्तरः प्राणः सन्नपि स्वयं स्ववाची,
लोके ऽपि क्षतस्य पुनः प्ररोहणादिना अनुमीयमानस्याध्यात्मिकवायुसंबन्धस्य
वृक्षाद्वज्ञीकारात् । उक्तं च —

श्रीकण्ठदशकं तद्वदव्यक्तस्य हि वाचकम् ।

प्राणभूतः स्थितो देवि तद्वदेकादशः स्वरः ।

एकः सन्नेव पुरुषो बहुधा जायते हि सः ॥

इति । श्रीकण्ठा अकाराः । अव्यक्तो जीवः । एकादश एकारः, 'संधिरेकादशां
भद्रा पञ्चनाभः कुलाचलः' इति कोशात्,

'यदेकादशमाधारं बीजं कोणत्रयात्मकम् ।

ब्रह्माण्डादि कटाहान्तं जगत् ..... ॥'

इति प्रयोग च योगरूपो ऽयं शब्दः । तस्य च शुद्धयोगपेक्षया परत्वमस्येव ।

स च प्रकृत एको ऽपि दृश्यमानो बहुरूपः परिणमते । उक्तं च कादिमते—

'यदेकादशमाधारं बीजं कोणत्रयात्मकम् ।

ब्रह्माण्डादि कटाहान्तं जगद्यापि दृश्यते ॥'

इति । हादिपदे तु शुद्धयैगिकत्वमङ्गीकृत्य श्रीकण्ठपरत्वेनैकादशपदं व्याख्याय
परो द्वादशः पुरुषः शरः शिवः, तद्वाचक इति व्याचक्षते । तत्क्षिलष्टमिति स्वर
इति विशेष्येणाकारव्यावर्तकेन सूचितम् । ननु श्रीकण्ठदशकस्यैकस्मिन्नेव श्लोके
प्रतिसंबन्धित्वेन निर्दिष्टस्योपस्थित्या, एकादशो ऽपि श्रीकण्ठ एवेति चेत्र,

रुदिप्रावल्ये तादृशोपस्थितेरप्रयोजकत्वात् । कथमन्यथा ज्ञानाणं वे-

‘आद्य वाभवमुच्चार्य कामबीजं द्वितीयकम् ।

कुमार्यस्तु तृतीयं तु त्रिपुरा परमेश्वरी ॥’

इति त्रिपुराचक्रेश्वरीमन्त्रोद्धारः सगच्छताम् ? तत्र हि कुमार्यः प्रतिसंबन्धित्वेन निर्देशे उप्याद्यद्वितीयपदाभ्यां मातृकासंबन्धिनावेष प्रथमद्वितीयौ वर्णौ विवक्षितौ, दक्षिणामूर्तिसंहितादौ ‘अ आं सौः’ इत्यस्यैव प्रथमचक्रेश्वरीमन्त्रस्योद्धतत्वात् । अन्यथा बालाया एव त्रिपुराचक्रेश्वरीत्वमापयेत् । तस्मान्मातृकायामैकादश एवात्र ग्राह्य इति । तार्तीयप्रथमस्य पूर्वमभिहितत्वान्नेह पुनरुद्धनमित्यपि हादिपद्मे सुवचम् । परं तु न तथा सांप्रदायिकैर्व्याख्यातम् । तथापि कः प्राणवाचको उकारः को वा जीववाचक इत्यनिर्धारणं तत्पदे दुरुद्धरम् ॥ ७८ ॥

दश अकार जीव समूह के वाचक हैं । ग्यारहवाँ स्वर (ए कार) विद्या का प्राण है एवं जीव का वाचक है ॥ ७८ ॥

योगिनीहृदयस्थमेव पद्य लाघवात् स्पष्टत्वाच्च निवध्नाति —

बिन्दुभिस्त्रभिरुच्यन्ते रुद्रेश्वरसदाशिवाः ।

शान्तिः शक्तिश शंभुश नादत्रितयवोधनाः ॥ ७९ ॥

रुद्रस्तेजस्तत्त्वम् रुद्रो वा एष यदग्निः’ इति श्रुतेः । तेन पुरुषनियति-कालरागविद्याकलामायानां परिग्रहः, ‘पुरुषादिकमायान्तं तेजस्तत्त्वं महेश्वरि इति स्वच्छन्दसंग्रहोक्तेः । शान्तिः प्रकृतिः शुद्धविद्या च । अर्धचन्द्राद्यान्मनान्त-वर्णाण्डकं नादपदेनोच्यते । नादत्रितयमेव बोधनं येषां ते । करणे ल्युट् ॥ ७९ ॥

तीनों बिन्दुओं द्वारा रुद्र, ईश्वर एवं सदाशिव का निर्देश किया जाता है तथा तीनों नाद शान्ति, शक्ति एवं शम्भु के प्रतीक हैं ॥ ७९ ॥

एवं सप्तत्रिशतसंख्याकपदैर्महाविद्या ।

षट्त्रिंशत्त्वानां तत्त्वातीतस्य चाभिधात्रीयम् ॥ ८० ॥

एवमित्यस्यानन्तरोदीरितश्लोकषट्कोक्तरीत्यर्थः । तत्र हि व्योमबीज-पञ्चकम्, कामकलाश्रतसः, चन्द्रबीजे द्वे, रेपभूवीजकोधीशविन्दुनादस्त्रयस्त्रयः, श्रीकण्ठदशकम् एकादशः स्वर एकः, इति संहत्य सप्तत्रिशत् पदान्युपपादितानि । तेषां च तत्त्व नि षट्त्रिंशत्त्वातीतं ब्रह्मैकमित्यर्थः । तानि च यथा—

शिवः, शक्तिः, सदाशिवः, ईश्वरः, शुद्धविद्या, माया कला, विद्या, रागः, कालः, नियतिः, पुरुषः प्रकृतिः, अहंकारः, बुद्धिः, मनः, श्रोत्रम्, त्वक्, चक्षुः जिह्वा ग्राणम्, वाक्, पाणिः, पादः, पायुः, उपस्थः, श दः, स्पर्शः, रूपम्, रसः, गन्धः, आकाशः, वायुः, तेजः, आपः, पृथिवी । एतेषां स्वरूपमुत्पत्ति-क्रमश्च सौभाग्यसुधोदये दृष्टव्यः विस्तरभयान्वै लिखते । तत्र शिवशक्तिशुद्ध-विद्याप्रकृतयो विन्द्रथाः । सदाशिवादिपुरुषान्ता नव नादार्थाः । शब्दादय आकाशादयः श्रोत्रादयो वागादयश्च पञ्च पञ्च हकारादेरथाः । अहंकारादित्रयं तु ककारत्रयस्य श्रीकृष्णानां वार्थाः । एकादशस्वरस्य तत्त्वातीतमर्थं इति विवेकः । यद्यपि हकारादेः शब्दाद्यर्थकत्वविदिन्द्रियाद्यर्थत्वं नोक्तम्, तथापि

स्वरव्यञ्जनभेदेन सप्तत्रिंशत्प्रभेदिनी ।

सप्तत्रिंशत्प्रभेदेन षट्त्रिंशत्त्वरूपिणी ।

तत्त्वातीतस्वभावा च विद्यैषा भाव्यते मया ॥

इति वचनबलात् तत्त्वदर्थकत्वमवश्यकल्पनीयम् । न च सप्तत्रिंशतो वर्णानां सप्तत्रिंशति तत्त्वेषु क्रमेण शक्तिरस्त्वति वाच्यम्, हकारादौ कलृतशक्ति-परित्यागस्य शक्त्यन्तरस्वीकारस्य चापत्तेः । न च भवत्पत्ते उप्येकस्याने कार्थकत्वं दोष इति वाच्यम्, एकत्र शक्तिः परत्र लक्षणेति सुवचत्वात् । न च युग-पद्मवृत्तिद्रव्यविरोधः, एतद्वचनबलादेव सप्तत्रिंशत्त्वस्य शक्तावच्छेदकत्वाङ्गी-कारणं पूर्ववत् तस्यादोषत्वात्, केवलहकारस्यैव व्योमवाचकत्वादिना प्रमितत्वेन तद्विरोधस्योद्भवने तु वृत्तिद्रव्यविरोधे उकिंचित्करत्वस्य सुवचत्वात्; प्रमाण-प्रमितत्वाविशेषादापततो उनेकार्थत्वस्यापि हर्यादिपदवददोषत्वात् । वलृतशक्ति-परित्यागस्तु न सर्वथा प्रामाणिकः । ननु प्रथमे उशे विद्यायामष्टपञ्चाशद्वर्णा उत्क्ताः, कथमिह सप्तत्रिंशत्त्वेन गण्यन्त इति चेत्. सत्यम् । न पुनरत्र वर्णगतेयं संख्या कण्ठरवेणोक्तवचने श्रूयते येनैवमूल्येत । श्रूयमाणं संख्यामात्रं तु पदनिष्ठ-त्वेनाप्युपपन्नम्, अर्धचन्द्रादिवर्णाद्यकस्यैकपदत्वात्, चतुरवयवककामकावनाद-स्याष्ट वयवकैकवर्णात्वाङ्गीकारे उपि ज्ञातिविरहात् । अत एव त्रैपुरमन्ते समूह-मूलकारणभूते महामेरावधंचन्द्रादीनामष्टानामप्यधंचन्द्रत्वरूपैकवर्णात्मकत्वमङ्गी-कृत्य 'नवाङ्गरो महामेरुयं ब्रह्माण्डगोलकः' इत्यादिव्यवहारस्तन्त्रेषु दृश्यते । वस्तुतो उर्धचन्द्रादेः स्थानस्वरूपादिभेदान्वैकवर्णत्वं युक्तम्, कामकलावयवेषु तु न तथेति वैषम्यम् । अत एव मूले पदैरित्युक्तम् । 'शक्तं पदम्' इति तल्लक्षणाङ्गकैत्रित्यर्थः । न च 'सुमिडन्तं पदम्' इति पाणिनीयसूत्रात् 'ते विभक्त्यन्ताः पदम्' इति न्यायसूत्रात् 'शक्तं पदम्' इत्याधु नकपरिकल्पित-

परिभाषाया अप्रमाणत्वादिह पदत्वं न युज्यत इति बाच्यम्, तथाप्यर्थवत्त्वेन प्रत्यक्षरं प्रातिपदिकसंज्ञायां सुबुत्पत्तेः १ क्वचिद् व्यत्ययादिना क्वचिच्छाकल्य-मतेन क्वचित् 'सुपां सुलुक्—' इत्यनेन च लोपस्वीकारात् । न चैवं ककारेषु जश्त्वापत्तिः, किति', 'पिति' इत्यादिज्ञापकैरेकाक्षरपदे तदनित्यताया ज्ञापनादिति । 'स्वरव्यञ्जनमेदेन' इत्यस्यायमर्थः—स्वरव्यञ्जनयोरमेदविवक्षामपवदितुं मेदेनेत्युक्तम् । अमेदे विवक्षित एव हि तयोरङ्गाङ्गभावो लोकसिद्धः । तथा हि-व्यञ्जनानि तावत् स्वराङ्गाणि । तत्र ककारसकारहकारलकारा दशसंख्याकास्तु स्वस्वाव्यवहितोत्तरक्षणोच्चार्यमाणश्रीकण्ठानामङ्गानि । हृल्लेखायहकारास्तु स्वस्व-पूर्वोच्चार्यमाणलकारीयश्रीकण्ठानामेवाङ्गानीति वच्चपि 'संयोगादि' इति सूत्रेण प्रतिभाति; तथापि 'नान्तस्थापरमसर्वम्' इति सूत्रेण परेषामेवाङ्गानीति वाच्यम् । रेफास्तु सविन्दुककामकलानाम्, अनुस्वारा अपि तासामेवेति वस्तुस्थितिः । तदेतत् सर्वं यजुर्वेदिकप्रातिशारख्यसूत्राणि त्रिभाष्यरत्नादितद्वयाख्यानानि च जानानानां स्पष्टतरम् । प्रकृते त्वियान् विशेषः । विन्दवो हि स्वोत्तरोच्चार्यमाणनादाख्यस्वरस्यैवाङ्गानि न पुनः कामकलानाम् 'तत्परस्वरम्' इति प्रातिशारख्यसूत्रस्यात्र प्रवृत्तेः । यो हि स्वरात् पूर्वमनुस्वारे नोच्चार्यते स एव स्वपूर्व-स्वराङ्गमिति 'अनुस्वारः—' इति सूत्रस्य विषयः । न हि लोकवेदयोः कापि संहितायामनुस्वारोत्तरं स्वरोच्चारणं दृश्यते । मकारनकारयोहि सतोर्हलि ज्ञलि च परेऽनुस्वारविधिः 'मोऽनुस्वारः,' 'नश्चापदान्तस्य ज्ञलि' इति पाणिनीयसूत्र-योस्पलभ्यते । तस्य च यथि परे परसवर्णवर्णान्तरतापत्तिविधानाच्छृष्टसहाख्यरा-हुकूटे 'हंसः' इत्यादावात्मलाभ इत्याशयेन वेदमात्रमधिकृत्य प्रवृत्तेन प्रातिशारख्यमुनिना अनुस्वारमात्रस्य पूर्वाङ्गत्वम् 'अनुस्वारः—' इति सूत्रेणोक्तम् । तस्य च 'व्यञ्जनमपराङ्ग' विरामे लुप्यते इत्यादिसामवेदीयफुलसूत्राद्युक्तानि साम-विशेषेषु प्रयोजनानि विस्तरभयादनुपयोगाच्च नेहोलिलिखितानि । न चात्रापि प्रथमद्वितीयकूटस्थानुस्वारयोर्हकारसकारपूर्वत्वेन परसवर्णादिवर्णान्तरभावाभावात् पूर्वाङ्गतापत्तिरिति वाच्यम्, कूटानां पार्थक्येनोच्चारणे स्वरपरत्वान्मिलित्वोच्चारणे तु विन्दादिनवक्ष्योत्तरकूटे प्रवेशविधानेन हकारादिपर्वत्वभावात् । वस्तुतस्तु, हृल्लत्वमेव हि व्यञ्जनत्वम् । कथमन्यथा 'हलोऽनन्तराः संयोगः' इति सूत्रोक्ता संयोगसंज्ञा 'हंसः' इति सकारे स्यात्? तदभावे च हकारीयाकारे 'संयोगे गुरु' इति सूत्रेण गुरुसंज्ञा न सिद्ध्येत् । इष्टा हि सा । तदेतच्छ्रुन्दःशास्त्रोये 'ब्रादिपरः'

इति पिङ्गलसूत्रे छन्दोभास्करे प्रपञ्चितमस्माभिः । तथा च 'संयोगादि' इति प्रातिशाख्यसूत्रेण संयुक्ताक्षरादिमव्यञ्जनस्य पूर्वाङ्गत्वं विदधैव चारितार्थात् 'अनुस्वारः—' इति पृथग्योगो व्यर्थः । न ह्यवसाने स्वरे वा परे लोकवेदयोरनुस्वारः क्वापि दृश्यते, येन तत्सार्थक्यं भवेत् । तस्मात् पृथक्सूत्रकरणस्य श्रीविद्यानुस्वार एव विषय इत्यवश्यं वक्तव्यम् । तेन च कामकलानामेव बिन्दवोऽङ्गानि, नादस्तु द्वितीयतृतीयस्वरवद्व्यञ्जनाङ्गान् एव स्वरो भविष्यतीति दिक् । अयं चाङ्गाङ्गभावः चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री' इत्यादौ वेदे लौकिकच्छन्दः सुप्रकृतेऽपि पञ्चदशत्वषोडशत्वाद्वृपत्त्व्यर्थसुपयुज्यते अङ्गाङ्गिनोरभेदविवक्षया तदभिन्नप्रधानाक्षरगणनयैव संख्यापूर्तेऽरावश्यकत्वादिति वस्तुस्थितिः । तदपवादाय 'स्वरव्यञ्जनभेदेन' इत्युक्तम् । अङ्गाङ्गिनोभेद एव प्रकृतार्थे कार्यो न पुनरभेदो विवक्षणार्थ इत्यर्थः । हादिविद्याया हि द्वितीयतृतीयाक्षरयोरपि सव्यञ्जनकत्वेन षष्ठिरक्षराणि । अर्धवन्द्रादेरेकवण्ट्वाङ्गीकारेऽपि तावदेकोनचत्वारिंशत् । बिन्दूनामपि नादेषु मेलनेनैकवर्णत्वस्वीकारे तु षट्त्रिंशत् । शक्तानि तु तत्र चत्वारिंशत्, व्योमर्बाजघट्कं मायात्रयं कारणविन्दुरेको रेफचन्द्रबांजभूवीजकोधीशविन्दुनादानां त्रयं त्रय द्वादश श्रीकण्ठा इत्येव तदर्थोपपादनादिन कथंचन सप्तत्रिंशत्ता संपद्यते । यद्यपि स्वरा: पञ्चदश व्यञ्जनान्यष्टादश बिन्दवस्त्रयः सर्ववर्णसमष्टिरेकेति स सप्तत्रिंशत्ता तदुपासकैरुपपाद्यते, यदुकं कामकलाविलासे—

'अङ्गव्यञ्जनविन्दुत्रयस मष्टिभेदैर्विभाविताकारा ।'

षट्त्रिंशत्तत्त्वात्मा तत्त्वातीता च केवला विद्या ॥'

इति; तथापि संख्यायाः पृथग्निवेशित्वस्वाभाव्येन व्यष्टिवेषेण गणितस्य पुनर्गणनं गौणम्, पञ्चदश्यां षोडशीत्वापादकं च । किं च, अङ्गाङ्गिनोरभेदस्य लोकसिद्धस्यापवादाय भेदेनेति कण्ठरवेणोक्तेलोकसिद्धभेदानां पञ्चदशानां वर्णानामभेदेन गणनाय कुतो लाभ इति विचार्यम् । यद्यपि भेदपदम्य 'सभेदः सिन्धुसंगमः' इत्यादौ संगमार्थे प्रसिद्धत्वादिह स्वरव्यञ्जनानानां सर्वेषां मेलनेनेत्यर्थः सुवचः; तथापि भेदपदस्य वृत्तिक्लेशः, समित्यनुपसृष्टस्य तादृशार्थाचक्त्वं च । किं च, यथा तावत् व्याप्ता पञ्चदशाणैः सा' इत्यनेन सामान्यतः पञ्चदशसंख्याकाक्षरकत्वमुक्त्वा तदुपपादनाय तदग्रिमग्रन्थे 'पञ्चभिश्च तथा षड्भिः' इति विशिष्य कथनम्, तथैव 'स्वरव्यञ्जनभेदेन सप्तत्रिंशत्प्रेदिनी' इत्यादिना सामान्येन सप्तत्रिंशत्संख्याकाक्षरवत्त्वं प्रतिज्ञाय तदग्रिमग्रन्थेन 'व्योमर्बीजैस्तुविद्यास्थैः' इत्यादिना नादत्रिंशयोधनाः' इत्यन्तेन विविच्य तदुपपादनमित्य-

विवादम् । तत्र चोक्तरीत्या चत्वारिंशतोऽप्युपपादनादुपक्रमोपसंहारविरोधो
दुरुद्धरः । किं च,

‘बिन्दुभिस्त्रिभिरुच्यन्ते रुद्रेश्वरसदाशिवाः ।

शान्तिः शक्तिश्च शंभुश्च नादत्रितयबोधनाः ॥'

इत्येकस्मिन्नेव श्लोके विन्दुत्रयनादत्रययोरर्थवर्णनेन विन्दुत्रस्य सप्तत्रिंशत्संख्या-
पूर्यथर्यमुल्लेखो नादत्रयस्य तु त्याग इत्यत्र तु स्पष्टं पक्षपात एव मूलमिति ।
एतेन कादिविद्यायां सप्तत्रिंशत्सिद्धयर्थं द्वितीयतृतीयाक्षरयोः संध्यक्षरत्वात्
प्रातिस्वकं द्वयात्मकत्वेन गणनाक्लेशः प्राचामपास्तः; हृल्लेखास्वपि तथापत्त्या
प्रकृतवाधकागदकश्च । तस्मान्नादत्रयमेलनेनैव सप्तत्रिंशत्ता । स्पष्टमेत्योगिनीहृदये
'हृल्लेखात्रयसंभूतैस्तिथिसंख्यैस्तथाक्षरैः' ॥ इत्यसकृत्प्रतिहृल्लेखं पञ्चनामक्षराणां
गणनात् । तस्माद्योगिनीहृदये संप्रदायार्थंप्रकरणे सर्वं कादिविद्यामेव स्वरसमिति
निष्पक्षपात कृतमतयो विदाकुर्वन्तु । अयमत्र निष्कर्षः—तत्तदक्षरैर्वच्चान्
०६३५ श्लोके पदार्थानुद्दिश्यैकादशस्वरेण तत्त्वातीत्रव्याख्याभेदो विधीयते । एवं
विद्यावयवाक्षरसमूहवाच्यपदार्थसमुदायात्मकत्वात् विश्वं विद्याभिन्नम् इत्यपि
विधीयते । भावार्थं हि शिवशक्तिजन्यत्वज्ञाप्यकशिवशक्त्यमेदविधेयको
विद्याजगदुभयोदृश्यक एको बोधः । विश्वजनकजन्यत्वज्ञापकविश्वमेदविधेयको
विद्योदृश्यकश्चैकः । इह तु विद्योदृश्यको विश्वान्तर्गतयावत्पदार्थप्रातिस्विक कवा-
चकाक्षरैकघटितत्वज्ञाप्यकविद्यामेदविधेयक एकः विश्वोदृश्यकविद्यामेदविधेय-
कश्चान्यो बोध इति भेदः ॥ ८० ॥

इस प्रकार सैंतीस पदों द्वारा यह महाविद्या छत्तीस विभिन्न तत्त्वों
एवं सैंतींसर्वे तत्त्वातीत का प्रतिपादन करती है ॥ ८० ॥

तदेतदभिसंधायाह —

जन्यजनकयोर्मेदाभावाद् वाच्यस्य वाचकेनापि ।

ब्रह्मणि जगतो जगति च विद्याभेदस्तु संप्रदायार्थः ॥८१॥

ब्रह्मणि जगत् इत्यत्र, अमेद् इति शेषः । सम्यगुरुशिष्यपारं पर्यक्रमायात्म-
र्यादानुसारेण दीयत् इति संप्रदायार्थः ॥ ८१ ॥

जिस प्रकार कार्य (जन्य) एवं कारण (जनक) वाच्य एवं वाचक,
ब्रह्म एवं जगत में भेद नहीं है वैसे ही इस जगत् एवं विद्या में भी भेद
नहीं है । यही संप्रदायार्थ है ॥ ८१ ॥

अथ निगर्भार्थमाह—

परमशिवे निष्कलता तदभिन्नत्वं स्वदेशिकेन्द्रस्य ।

तत्करुणातः स्वस्मिन्नपि तदभेदो निगर्भार्थः ॥ ८२ ॥

परमशिवः कामकलास्वरूपनिर्णयावसरे निष्कृष्ट्य कथितं ब्रह्म । तत्र निष्कलता
तदितरपदार्थभावः, तदितरस्य सर्वस्यापि दुःखजनकत्वात्, द्वितीयाद्वै भयं
भवति' इति प्रथमकृटार्थः । तेन ब्रह्मणा स्वीयस्य देशेशेन्द्रस्य श्रीगुरुचरणा-
नामभेदः, तेषां ब्रह्मभेदभावनादाद्येऽन तदभेदस्य सिद्धत्वादिति द्वितीयकृटार्थः ।
तत्करुणातः स्वकृताव्यभिचरितभक्तिपुरःसरदृढतरसेवासंपादितप्रसादजन्यगुरु-
करुणाकरम्बितकर्त्तव्यनिरीक्षणबलात् स्वस्मिन्नपि साधके ब्रह्मभेदः सिद्धतीति
तृतीयकृटार्थः । स्वस्य गुरुद्वारा शिवगर्भे प्रवेशसंपादकत्वादेतज्जनस्य विषयः
शिवगुरुवात्मैक्यं निगर्भार्थपदवाच्यम् ॥ ८२ ॥

सर्वातिशायि सत्त्वं परम शिव में एकात्मकता या अन्य पदार्थों का
अभाव (निष्कलता), अपने दीक्षा गुरु एवं उस (परमशिव) में अभेद
तथा उस (गुरु) की कृपावश अपने एवं उस परमशिव में अभेद दर्शन
ही निगर्भार्थ है ॥ ८२ ॥

अथ परदेवताया विद्यायाश्वकराजस्य श्रीगुरोरात्मनश्चैक्यं कौलिकार्थं
इत्युच्यते, सर्वेषां ब्रह्मभेदेन सजातीयत्वात्, सजातीययूथस्य कुलपदवाच्यत्वात्,
'सजातीयैः कुलं यूथम्' इत्यमरोक्तेः । अयं च पञ्चानामभेदः समानधर्मवर्त्त्वेन
सिषाधियिषितः । स च समानो धर्मः

'गणेशग्रहनक्षत्रयोगिनीराशिरूपिणीम् ।

देवीं मन्त्रमर्यो नौमि मातृकापीठरूपिणीम् ॥'

इति तन्त्रराजोक्तगणेशादिषट्कात्मकत्वाख्यः । तत्र परदेवतायां प्रथमं गणेश-
त्वमुपपादयति—

माता निरुपमतेजोमया: स्वस्या मरीचिरूपाणाम् ।

आवरणदेवतानामीशत्वादुच्यते गणेशीति ॥ ८३ ॥

‘न तत्र सूर्यों भाति’ इत्यादिश्रुत्या प्रतिपादितानवधिकतेजोरूपब्रह्मणो
मरीचय एवावरणदेवताः । ताश्चैकादशोचरशतसंख्याकाः । तन्त्रमेदेनान्या अपि
प्रतिपादिताः । तादृशदेवतागणस्येशत्वाद् गणेशीत्युच्यते माता ॥ ८३ ॥

माता अनुपम तेजो मयी अपने मरीचि रूप आवरण देवताओं की
स्वामिनी होने के कारण गणेशी कही जाती है ॥ ८३ ॥

इच्छादित्रिसमष्टिगुणत्रयाद्यानलेन्दुरविनेत्रा ।

एवं नवभिर्योगाद् ग्रहरूपेत्युच्यते माता ॥ ८४ ॥

इच्छा ज्ञाना क्रियेति शक्तियसमष्टिरूपा माता । तदुकं संकेतपद्धतौ—
‘इच्छा शिरःप्रदेशोऽथ ज्ञाना च तदधोगता । क्रिया पदगता ह्यस्याः’ इति ।
गुणविशिष्टस्य शब्दब्रह्मणो उवयरूपा एव गुणा इति व्यवहित्यन्ते । आदित्या-
दिग्रहाणां नवसंख्याकत्वान्वसंख्याकावयवशालित्वमेव प्रकृते ग्रहत्वं विवक्षितम् ।
एवमेव नक्षत्रादिषु बोद्धव्यम् ॥ ८४ ॥

इच्छादि (इच्छा ज्ञाना, क्रिया शक्तियों) की समष्टि रूपा, तीनों
गुणों से युक्त अग्नि, सोम एवं सूर्य रूप (तीन) नेत्रों वाली माता उक्त
नव के संयोग से ग्रहरूपा कही जाती है ॥ ८४ ॥

इन्द्रियदशकेनान्तःकरणचतुष्केण विषयदशकेन ।

प्रकृतिषुरुषगुणतत्त्वैर्जीता नक्षत्ररूपिणी माता ॥ ८५ ॥

ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च, कर्मेन्द्रियाणि वागादीनि पञ्चेति दशेन्द्रि-
याणि, मनो बुद्धिः हंकारश्चित्तं चेत्यन्तःकरणचतुष्कम्, शब्दादयो वचनादयश्च
विषया दश । प्रकृतिगुणत्रयसम्यावस्था, पुरुषः, सत्त्वादिगुणत्रयसमष्टिरूपं
सुखदुःखमौहमूलं गुणतत्त्वम् । एवं सप्तविशिष्टसंख्याकत्वानक्षत्ररूपत्वं
मातुः ॥ ८५ ॥

दश इन्द्रियों, चार अन्तःकरणों, दश (इन्द्रिय) विषयों, प्रकृति,
पुरुष एवं गुणतत्त्वों के योग से माता नक्षत्ररूपिणी (२३ संख्यावाली)
है ॥ ८५ ॥

नरपतिरविकाष्टसमुद्रद्विसंख्यै-
रकडबवहपूर्वेरक्षरवेष्टिताभिः ।
डरलकसहवर्णाद्याकिनोभिस्तु षडभि-
र्धटिततनुरितीयं कथयते योगिनोति ॥ ८६ ॥

नरपतयो राजानः षोडश । रवयो द्वादश । काष्ठा दिशो दश, ऊर्ध्वधो-
दिग्द्वयस्याप्यष्टुभिर्दिग्भिः साहित्यात् । समुद्राश्चत्वारः, 'पयोधरीभूतचतुःसमुद्राम्'
इत्यादौ तथैव समुद्रगतसंख्याप्रसिद्धेः । षोडशादिसंख्यानामकाराच्चरैर्यथा-
संख्यमन्वयः । अकाराच्चाः षोडश स्वरा अमृतादितदे वतोपलक्षकाः । कादि-
ठान्ता द्वादश वर्णाः कालरात्र्यादीनामुपलक्षकः । डादिकान्ता दश डामर्यादी-
नाम् । बादिलन्ताः षड् बन्धिन्यादीनाम् । बादिसान्ताश्चत्वारो वरदादीनाम् ।
हक्षौ द्वौ हंसवतीक्षमावत्योरुपलक्षकौ । डकारादि वर्णषट्कमादिभूतं यासमाकि-
नीनां ता डाकिन्यादयः । तेनामृताद्यावृता डाकिनी, कालरात्र्याद्यावृता राकिनी,
इति प्रकारेण षड्भिस्त्वगसृङ्गमांसमेदोऽस्थिमज्जाधिपतिभिर्विशुद्धयनाहतमणिपूर-
स्वाधिष्ठानमूलाधाराराजाचक्राणां तत्तदे वतावरणशक्तिसमानसंख्याकतत्तदीयदलनि-
विष्टतावत्तावत्संख्याकदेवासंवृतानां कर्णिकासु निविष्टाभिर्द्विकिनीराकिनीलकिनी-
काकिनीसाकिनीहाकिनीभिर्घटिता तनुर्यस्याः सा योगिनीत्युच्यते इत्यर्थः ।
यद्यपि 'त्वगसृङ्गमांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः' इति भिषजाधण्टादेष्विष्ट
धातवः सप्त तदधिपतिरपि याकिनीनाम्ना सहस्रारपद्मे उमृतादिसकलशहित-
बृन्दाधिष्ठितदलकिर्मीरिते तिष्ठतीति तन्नेषु प्रसिद्धम्, षोडान्यासेऽपि क्वचित्तन्नेषु
तस्या न्यासो दृश्यते; तथापि योगिनीहृदये वषणामेव न्यासविधानादमृतादि-
शक्त्यतिरिक्तशक्ते गवरणरूपायाः अभावेनैतत्पट्कसमष्ट्यात्मकमातृत्वेन
पार्थक्याभावाद्योगिन्यः षडेव । यदाह—

‘विशद्वौ हृदये नाभौ स्वाधिष्ठाने च मूलके ।

आज्ञायां भातुनाथाश्च न्यस्तव्या डादिदेवताः ।

अमृतादियुताः सम्यग् ध्यातव्याश्च सुरेश्वरि ॥

इति ॥ ८६ ॥

नरपति संख्या अर्थात् सोलह, रवि अर्थात् बारह, काष्ठा अर्थात् दश
छः, समुद्र अर्थात् चार एवं दो संख्या वाले अ क ड ब व तथा ह अक्षरों
से वेष्टित होने वाली डारल क स एवं ह से आरम्भ होने वाली छः

आकिनियों द्वारा घटित विग्रह वाली (माता) योगिनी कही जाती है ॥ ८६ ॥

**पञ्चमिनांगकूर्माद्यैः प्राणापानादिपञ्चमिः ।
जीवात्मपरमात्मभ्यां चैषा राशिस्वरूपिणी ॥ ८७ ॥**

आद्यादिपदाभ्यां कृकरदेवदत्तधनंजयानां व्यानोदानसमानानां च संग्रहः । एवं द्वादशात्मकत्वाद्राशिरूपिणी जगन्माता । पीठानां गणेशादिसमानसंख्या-कत्वात् तदात्मकत्वोक्त्वैव तदुक्तप्रायमिति न पुनः पृथक् संरभः ॥ ८७ ॥

नाग कूर्म आदि (कृकर, देवदत्त, धनंजय) पाँच, प्राण-अपानादि पाँच एवं जीवात्मा तथा परमात्मा (के साथ बारह संख्या वाली) यह (माता) राशिस्वरूपिणी है ॥ ८७ ॥

अथ विद्यायां गणेशादिरूपत्वसुपपादयति—

**अकथादिकषोडशाक्षरात्मकतार्तीयककामवाग्भवैः ।
वटिता च परादिवाग्णैरिति विद्यापि गणेशरूपिणी ॥ ८८ ॥**

अकारादिषोडशस्वरात्मकं तार्तीयं शक्तिकूटम् । कादितान्ताक्षररूपं द्वैतीयीकं कामराजकूटम् । थकारादिकारान्ताक्षरमयं प्राथमिकं वाग्भवकूटम् । परादिवा-कवतुष्टयरूपं चैतदथष्टिसमष्टिमेदेन । अतः शब्दगणस्येशत्वाच्छ्रीविद्यापि गणेश-रूपा । वैतालीयं छन्दः ॥ ८८ ॥

(यह श्री) विद्या गणेशरूपिणी भी है (क्यों कि यह) अ क थ वर्गी से आरम्भ, होने वाले क्रमशः शक्ति कामराज एवं वाग्भव कूटों के सोलह वर्णों तथा परा-आदि वाक्चतुष्टय द्वारा घटित होती है ॥ ८८ ॥

**विन्दुत्रयनादत्रयतदन्यकूटत्रयैर्ग्रहत्वमिह ।
नक्षत्रत्वं च दशाकाराणां व्यञ्जनैरपार्थक्यात् ॥ ८९ ॥**

बिन्दुनादनिमुक्तं कूटमेकं बिन्दुरेको नाद एकः, एवं प्रतिकूटं त्रयं त्रयमित्यर्थः । तदुक्तम्—‘बीजबिन्दुध्वनीनां च त्रिकूटेषु ग्रहात्मिका’ इति । बिन्दवश्च ध्वनयश्चेति द्वन्द्वोक्तरं बीजानां बिन्दुध्वनय इति तत्पुरुषात् । तेन च बीजबिन्दुध्वनीनामिति पदेन षड् गणिता भवन्ति । तेऽपां षण्णां त्रिकूटेषु; अर्थात् तदतिः-

गिक्तेषु त्रिषु मेलनेनेति शेषः । षष्ठ्या वा संबन्धत्वमर्थः । तैः पडभिः संमेल्य गणितेषु कूटेषु सत्सु ग्रहात्मिका विद्या भवतीति योजना । ये तु बीजपदेन हकाररफेकारसमूहमात्रम्, तानि च विन्दवश्च ध्वनयश्चेति त्रिपदद्वन्द्व इति व्याख्यय १ वीजमात्रेणावयववश्लेषसच्चिवेन ग्रहत्वमुपपादयन्ति तेषामितरांशवैयर्थ्यम्, संपूर्णांया विद्याया एव गणेशनक्षत्राद्यात्मकत्वोक्त्या प्रकृते विद्यैकदेशस्वैव ग्रहत्वोपपादने क्वचिदेकदेशे क्वचित् संपूर्णांयामिति वैरूप्यं च । यथा च योगिन्यादेरपि नैकदेशरूपता चित्तस्तथानुपदमेव वक्ष्यामः । किं च, विन्दुनिमुंकस्य बीजत्वाभावाद् बीजपदेन परामर्शोऽपि नोचितः । कथमन्यथा 'शुद्धविन्दुयुतम्' इत्यादिदशविधमातृकान्यासान्तर्गतशुद्धमातृकान्यासप्रकरणे विन्दुविनिर्मोक्ते सति केवलानामक्षराणां बीजत्वाभावापत्त्या विन्दुयुतन्यासे पौनरुक्त्ये ऽपि सलिन्दुक एव शुद्धन्यासः कार्यं इति सांप्रदयिकानामुक्तिः संगच्छ्रुत इति दिक् । संप्रदायाथर्पकरणे सप्तशिंशुद्धर्णा उक्ताः । तेषु दश श्रीकण्ठानां स्वस्वव्यञ्जनैः सह गणने दशसख्याया बाधे सप्तविंशतिरवशिष्यन्ते; तेन च नक्षत्रात्मकत्वं सिद्धमित्याह - नक्षत्रत्वं चेति । तदुक्तम्—

'हूल्लेखात्रयसंभूतैस्तिथिसंख्यैस्तथाक्षरैः ।

अन्यैद्वादशर्भिर्वैरेषा नक्षत्ररूपिणी ॥'

इति ॥ ५९ ॥

तीन विन्दु तीन नाद एवं तीनों कूटों के शेषांशों द्वारा घटित होने के कारण यह (विद्या) ग्रहरूपिणी भी है । उसी प्रकार व्यञ्जनों से दश अक्षरों के पृथक न होने से (२७ अक्षरों वाली वह विद्या) नक्षत्ररूपा भी है ॥ ५९ ॥

हूल्लेखाभिस्तिस्तदन्यकूटैश्च योगिनी योगात् ।

राशीभृताप्येषा तिसृणां पूर्वाक्षरैरैक्यात् ॥६०॥

हूल्लेखत्रय तद्विनिर्मुक्तं कूटत्रयं चेति पडभिर्योगादेषा विद्या योगिनी । तिसृणां हूल्लेखानां पूर्ववर्णलक्षणैः शाक्तैः पडभिरथाः रैः । राशिरूपाप्येषा । उक्तं च—

'विद्यान्तर्भूतशक्तयादैः शाक्तैः पडभिरथाः रैः ।

योगिनीत्वं च विद्याया राशित्वं चान्त्यवर्जितैः ॥'

इति । विद्यान्तभूता ये शक्तेराच्यमागश्चतुःपञ्चश्चरूपास्त्रयः; तैः शाक्तैः
शक्तिभिः । स्वार्थं तद्वितः । साहित्यरूपसंबन्धार्थं वा । तिसूभिः शक्तिभिः
सद्वितैः । तेन षट्संख्यामापन्नैरित्यर्थः । केचित्सु—शाक्तपदेन लकारास्त्रयः,
तेषामेव शक्त्याद्यैरिति विशेषणम्; तच्च शक्तिसाहित्यद्योतनाय; तेन च
षट्संख्यापूर्तिः एवं च त्रिभिलकारैस्तिसुभिर्लज्जाभिस्त्रेत्यर्थः—इति व्याचक्षते ।
तेषां मते विद्यैकदेशस्त्वैव योगिनीरूपत्वात् योगिनीत्वं च विद्यायाः’ इत्युक्ति-
स्वारस्यमङ्गापतिः, विद्यैकदेशे विद्यापदस्य लक्षणापत्तेः । इदं तु चिन्त्यम्—
शक्त्याद्या लकारास्त्रयः शक्ताः सकारास्त्रय इति स्पष्टतरम्; हादिविद्यापक्ष
एवास्य स्वारस्ये सत्यपि शक्तपद लकारार्थकत्वन किमिति व्याख्यातं तत्पक्षपा-
तिभिरिति । ‘अन्त्यवर्जितैः’ इत्यस्यान्त्यानां मायानां पार्थक्येन गणनं वर्जनीय-
मित्यर्थः । अर्थात् संनिहितैर्लज्जामेलनेनेति भावः । ये तु यथाधर्तं व्याचक्षते
तेवाम् ‘विद्यायाः’ इति स्वारस्य भज्येत । अथ वा राशीनां सपादनश्चत्रद्वयात्म-
कत्वेन नक्षत्रत्वोक्त्यैव पूर्णविद्याया राशित्वं सिद्धम्; एकदेशेऽपि तदस्तीति
विशेषद्योतनायान्त्यवर्जितैरित्युक्तिः ॥ ९० ॥

तीन हृल्लेखाओं (ह्रीं) तथा उससे भिन्न तीन कूटों के योग से
यह योगिनी रूपा है । तीनों (हृल्लेखाओं) एवं पूर्ववर्तीं ल वर्णों के योग
से घटित होने के कारण यह राशिरूपा भी है ॥ ९० ॥

एव गणेशादिवट्कत्वस्य विद्यायां देव्यमेदसाधकत्वे स्थिते ऽपि विद्यायां
देवीरूपान्तरत्वस्य वचनबलादेव सिद्धत्वेन रामकृष्णादिवदमेदस्यापि सिद्धत्वेना-
मेदेनैव हेतुना षट्कत्वं साधयति—

देव्या रूपान्तरत्वेन विद्यायास्तदमेदतः ।

गणेशग्रहनक्षत्रयोगिनीराशिपीठता ॥६१॥

अथ चक्रराजे गणेशादित्वमाह—

रेखादलकोणगणैर्घटनाच्चक्रे गणेशत्वम् ।

त्रैलोक्यमोहनाद्यैर्नवभिश्चक्रैर्ग्रहत्वं च ॥६२॥

रेखाश्चतुरभास्तिस्त्रो वर्तुलास्तिस्त्रः । दलनि चतुर्विशातिः । कोणः पञ्चचत्वा-
रिंशत् । त्रैलोक्येति । सर्वानन्दमयान्तैरिति शेषः । रेखाभिस्तिसुभिरकथादिम-
यीभिर्मध्य त्रकोगगाभिर्गणेशत्वं वदतां चक्रैकदेशे तदापत्त्या वैरूप्यं
दोषः ॥ ६२ ॥

विद्या एवं देवी के सारूप्य के कारण विद्या एवं देवी में अभेद है। अतएव उसका गणेश, ग्रह, नक्षत्र, योगिनी, एवं राशि रूप संगत है ॥ ९१ ॥

रेखाओं, दलों एवं कोणों के गणों द्वारा घटित होने के कारण इसका गणेशत्व, तथा त्रैलोक्यमोहन आदि नवचक्रों द्वारा निर्मित होने से इसका ग्रहत्व स्पष्ट है ॥ ९२ ॥

वृत्तत्रयधरणीत्रयमन्वश्राणां विभज्य गणनेन ।

सप्तभिरितरैश्चक्रैश्चक्रे नक्षत्ररूपत्वम् ॥६३॥

द्वयोः पद्मयोः कर्णिकावृत्ते द्वे, एकं बहिर्वृत्तमिति त्रयम् । धरणीत्रयं भूगृहरेखास्तिसः । मन्वश्राणि चतुर्दश कोणाः । इतरैः, त्रैलोक्यमोहनसर्व-सौभाग्यदायकातिरिक्तैः । वृत्तत्रयमन्वश्रविद्वर्दशारैरिति केचित् ॥ ६३ ॥

तीन वृत्तों, तीन भूगृहरेखाओं एवं चौदह कोणों तथा सात अन्य चक्रों की अलग-अलग गणना द्वारा इसका नक्षत्र रूप स्पष्ट है ॥ ९३ ॥

स्थितिसंहृतिचक्रे द्वे पद्मे द्वे वृत्तभूगृहे च द्वे ।

एवं षड्भिर्योगाच्छ्रीचक्रं योगिनीरूपम् ॥९४॥

बिन्दुचिकोणवसुकोणाः संहृतिचक्रम् दशारे द्वे चतुर्दशारं च स्थितिचक्रम्, अवशिष्टं सुषिञ्चकमित्येतत् त्रिप्रकारकल्पं चक्रसंकेते स्पष्टम् । पद्मे वसुदलघो-डशदले । वृत्तमेकं भूगृहत्वेनैकम् । अष्टभिः कोणैव्राण्यादियोगिनीरूपत्वं वदतां त्वतिवैरूप्यम् ॥ ६४ ॥

पालन (स्थिति) एवं संहार (संहृति) नामक दो चक्र, दो पद्म एवं दो अन्य वृत्त एवं भूगृह आदि छः के योग से यह श्री चक्र योगिनी रूप है ॥ ९४ ॥

पञ्चचतुःशक्त्यनला बिन्दुवृत्तं च भूविम्बम् ।

एवं द्वादशसंख्यैर्घटनाच्चक्रस्य राशित्वम् ॥९५॥

स्वाभिमुखाग्रत्रिकोणानि शक्तय इत्युच्यन्ते । तानि पञ्च । पराङ्मुखाग्रत्रिकोणान्यनलाः । तानि चत्वारि ; तदुक्तम्—‘पञ्चशक्तिचतुर्वृहिसंयोगाच्चक्र-

संभवः? इति । वृत्तं पश्चद्यगर्भितम् । ये तु नव त्रिकोणानि द्वे पद्मे भूगृहमेकमित्याहुस्तेषां बिन्दुपरित्यागो दोषः ॥ १५ ॥

पांच शक्ति, चार अग्नि, एक बिन्दु एक वृत्त तथा एक भूगृह आदि बारह के योग से यह चक्र राशिरूप है ॥ १५ ॥

चक्रस्य विद्याक्षरजन्यत्वादप्यभेदस्य सिद्धत्वात्तेन हेतुना पद्मत्वं द्रवयति—

चक्रं विद्याक्षरैरेव जननात् तदभेदवत् ।

देव्या रूपान्तरत्वाच् तेन युक्तोक्तरूपता ॥६६॥

यद्यपि मूलतन्त्रे चक्रे विद्याया अभेदस्तदक्षरजन्यत्वज्ञाप्यक एवोक्तो न पुनः पद्मपूर्वज्ञाप्यकः, तथापि ‘एवं विद्वप्रथाकारा चक्ररूपा महेश्वरी’ इत्युक्त्या पद्मपता सूचितेति संप्रदायः ॥ १६ ॥

विद्याके अक्षरों द्वारा निर्मित होने के कारण चक्र इससे अभिन्न है । देवी के अन्य रूप का प्रतिनिधित्व करने के कारण उपर्युक्त रूप युक्ति संगत है ॥ १६ ॥

एतेषां गणेशादीनां पञ्चानां मेलजे पञ्चपञ्चशत् संपद्यन्ते, गणेशस्यैकविधत्वेनैव गणनात्, रेखादलकोणेषु पञ्चसप्तात्वापि ‘एको गणेशः’ इत्येव व्यवहारात् । पीठानि यद्यपि कामरूपादिन्द्र्यायाच्छ्रुतान्तान्येकपञ्चाशत्’ तथापि ‘ओजापूकानाम्’ इति प्राधान्यवेषेण पुनर्गणनायां पञ्चपञ्चाशत् । तेनैतत्पञ्चकसमष्टित्वादेव पीठत्वं सिद्धमित्याशयेन तन्त्रेषु न पुनः पृथक् पीठरूपतोक्तिरिति वा तन्त्राशय इति मन्वान आह—

यावन्मातृकमुदितान्येकसमेतानि पञ्चाशत् ।

पीठानि पुनर्गणितान्योजापूकानि चत्वारि ॥१७॥

गणपग्रहभादीनां शशिनिधितार्तुसूर्यसंख्यानाम् ।

मेलनतः पीठानि ज्येयान्येतेषु पञ्चपञ्चाशत् ॥१८॥

यावन्मातृकमित्यव्ययीभावः । यावन्तो मातृकास्तावन्ति पीठानीर्थः । औ, ओङ्कारणीयीठम्; जा, जालंघरपीठम्; पू, पूर्णिगरिपीठम्, का, कामरूपीठम् । नामैकदेशे नामप्रहणम्, तथैव संप्रदायात् । भादीनां नक्षत्रयोगिनीरा-

शीनाम् । शशी एकः । निधयो नव । ताराः सप्तविंशतिः । सारेति पाठेऽपि
सकारः सप्तसंख्यायां सांकेतिकः, रेफस्तु द्विसंख्यायाम् ‘अङ्गानां वामतो गतिः’
इत्युक्तेरुक्तैव संख्या सिध्यति । तदुक्तं वरुच्चिपरिभाषायाम्—

‘गदयः पञ्च याद्यष्ट कादयष्टादयो नव ।
एतद्विनाश्वरं विन्दुः संख्या तन्मेलनोद्भवा ॥’

इति । ऋतवः पठ् । सूर्या द्वादश ॥ ९७, ९८ ॥

मातृका के वर्णों की संख्या के बराबर इक्यावन पीठ हैं । ओ (ओङ्गाण) जा (जालंधर), पू (पूर्णगिरि) एवं का (कामरूप) नामक चार और (पीठ) गिनाए गए हैं ॥ ९७ ॥

गणप, ग्रह, भ आदि जिनकी संख्या क्रमशः शशि (एक) निधि (नव), तारा (सत्ताइस), ऋतु (छः) तथा सूर्य (बारह) है, से घटित कुल मिलाकर पचपन पीठ हैं ॥ ९८ ॥

अथ चक्रराजस्य विद्वाक्षरजन्यत्वम् पादयति द्वाभ्यां श्लोकाभ्य म्—

कत्रितयादीकाराद् विन्दुर्जातिस्तदग्रिमे चक्रे ।
हृल्लेखाभिस्तपरचक्रत्रितयं हकाराभ्याम् ॥९६॥

एकारेण च तत्परचक्रे जाते सकाराभ्याम् ।
चतुरश्चाणि लकारैरेव विद्वाक्षरेण चक्रजनिः ॥९००॥

इच्छाज्ञानाक्रियारूपमादनत्रयसंयुतम् ।

सदाशिवासनं देवि महाविन्दुमयं परम् ॥’

इत्यस्य इच्छादयस्तिक्षः शक्तयो रूप्यन्ते जन्यन्ते यस्मादीकारात् स च
मादनानां ककाराणां त्रयं चेत्येताभ्यां संयुतं जनितं महाविन्दुमयं सदाशिवा-
सनम्, ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वराः पादाः, फलकं सदाशिवमयम् तादश सर्वानन्दमयं
चक्रमित्यर्थः । अथ वा इच्छाज्ञानाक्रियारूपाश्च ते मादनाश्च त्रयं चेति द्वन्द्वः ।
त्रयशब्देन विन्दुत्रयात्मकत्वादीकारो ग्राह्यः । शेषं पूर्ववत् । तदेतदाह—
कत्रितयादित्यादिना । सर्वसिद्धिप्रदसर्वरोगहराख्यन्त्रकद्यमाप मिलित्वा
नवयोन्यात्मकम्; तच्च तिसूभिर्लज्जाभिर्जातम्.

हृल्लेखात्रयसंभूतैस्तिथिसंख्यैस्तथाक्षरैः ।
विन्दुत्रययुतैर्जातं नवयोन्यात्मकं प्रिये ॥’

इति वचनादित्याह—तदग्रिम् इत्यादिना । सर्वरक्षाकरसर्वार्थसाधकसर्वसौभाग्यदायकाख्यं स्थितिचक्रत्रितयं तिसुभिः शक्तिमिस्त्रिभिः नलैश्च रचितं हकारद्रव्येनैकादशस्वरेण च समुत्पन्नम्—

‘मण्डलत्रययुक्तं तु चक्रं शक्त्यनलात्मकम् ।
व्योमवीज्ञत्रयेणैव . . . . . ॥

इति । दशारद्वयं मन्वश्च चेति मण्डलत्रयम् । व्योमवीजे च त्रयं चेति विग्रहः । त्रयपदेन कोणत्रयात्मकत्वादेकाः । व्योमनो च वीजं चेति विग्रह्य व्योमवीजान्येव त्रयमिति वा विग्रहः, वीजपदेनैकारः, तस्य ब्रह्माण्डादिष्टाह न्तं प्रति वीजभूतत्वात्, ‘यदे दशमाधारं वीजं कोणत्रयात्मकम्’ इति प्रयोगान्वच । हादिपक्षे तु न कोऽप्यत्र क्लेशः । तदेतदाह—तत्परेत्यादिनैकारेण चेत्यन्तेन । तत्परचक्रे इति । सर्वसंक्षोभणसर्वशापरिपूरके इत्यर्थः । उक्तं च—सरोरुद्वयं शाकैः इति । शाकैः सकाराभ्याम् । ‘अक्षीणि मे—’ इतिवद्बहुवचनम् । जन्यजनकयोः समसंख्याकत्वस्य सति संभवे युक्तत्वाच्च । अत एव हि हृल्लेखात्रयेत्युक्तश्लोके बिन्दुत्रययुतैरिति विशेषस्य सार्थक्यम् पञ्चदशस्वरेषु बिन्दुनादत्रयस्येकारैः सह मेलने प्रतिहृल्लेखं हकारो रेफ ईकारश्चेति त्रयमेवेति तत्त्विकेण । नवाक्षरसमूहेन नवयोन्यात्मकस्य चक्रद्रव्यस्य जननसंभयात्, बिन्दुशब्दस्य बिन्द्राद्यन्यन्तसमूहपरत्वात् । स्वरूपकीर्तनमात्रपरवेन व्याख्यायां तु तद्वैथर्थ्यं स्पष्टम् । चतुरशाणि त्रैलोक्यमोहनचक्रम् । उभयत्र बहुवचनं नित्वे ॥ ९६, १०० ॥

बिन्दु की उत्पत्ति तीन क-कार एवं ई-कार से हुई है, तदनन्तर दो चक्र (सर्वासिद्धिप्रद एवं सर्वंशोगहर) हृल्लेखाओं से; अनन्तर तीन चक्र (सर्वरक्षाकर, सर्वार्थसाधक एवं सर्वसौभाग्यदायक) क्रमशः दो हकारों एवं ए-कार से; आगे के दो चक्र (सर्वसंक्षोभण एवं सर्वाशापरिपूरक) दो स-कारों से तथा चतुरस्त्र (त्रैलोक्य-मोहन) लकारों से उत्पन्न हैं ॥ ९९-१०० ॥

एतत्रितयाभिन्नः स्वगुरुस्तदभेदभावनादाद्वर्ति ।

तेन गणेशादिमयस्तद्रव्यया च स्वयं तथारूपः ॥ १०१ ॥

एतेषां देवताविद्याचक्राणां त्रितयेनाभिन्नः । तेन गणेशादिष्ट्रूपः श्रीगुरुः । तत्प्रसादेन स्वयं साधकोऽपि । तदुक्तम्—

'देव्या देहो यथा प्रोक्तो गुरुदेहस्तथैव च ।

तत्प्रसादाच्च शिष्योऽपि तद्रूपः सन् प्रकाशते ॥'

इति । देवीदेहे ये येऽवयवा यद्यद्रूपास्तत्तद्रूपावयवक एवैतयोर्देह
इत्यर्थः ॥ १०१ ॥

अभेद की भावना की दृढ़ता के कारण अपना गुरु उक्त तीनों (देवता, विद्या, चक्र) से अभिन्न होता है अतएव वह गणेशादि मय होता है जिसकी दया से (शिष्य) स्वयं भी तद्रूप हो जाता है ॥ १०१ ॥

ननु गणेश द्यात्मकत्वज्ञाप्यकः पञ्चमेदः कथमुपमद्यते, गण दस्य समुदाया-
र्थकस्य समुदायिसापेक्षत्वेन समुदायिनां देवताक्षररेखाणां भेदे तद्भेदस्यावश्य-
कत्वात्, नक्षत्रत्वादेरपि संख्यामात्रस्यानुगमकत्वेऽपि संख्यावतां विरुद्धधर्मा-
धिकरणत्वेन भेदस्य संख्यावतां संमतत्वेन भिन्नभिन्नत्वात्; तेन च नैकस्यापि
धर्मस्याभेदव्यापकतेर्ति कथं तज्ज्ञाप्यकाभेदः साध्यत इति चेत्; मैत्रम्; वचन-
बलादेव समुदायिनां संख्यावतां चाभेदस्य सिद्धत्वात् उपक्रमादिभिर्निर्णीतिता-
त्वर्यकस्य शब्दस्य प्रत्यक्षादिनिखिलप्रमाणेभ्योऽपि बलवत्तायाश्रन्द्रप्रादेशिकत्व-
भ्रामादावन्यत्र चौपिनष्ठदैर्वहृतरं साधितत्वात् । किं च, स्वाश्रयसमानजातीयाश्रि-
तस्वातिरिक्तस्वव्यापकसंख्याविरहसहकृतस्वत्वरूपसंख्यामात्रत्वभूयभेदसाधकमेव,
बाधकाभावात् । स्वपदानि नवादिसंख्यारूपाणि । तेन विद्या देवतास्वरूपाद-
भिन्ना नवसंख्यामात्राश्रयत्वादेवतास्वरूपविद्यादयः पृथक् पृथक् व्रयोगाः ।
अत एवैकत्वसंख्यामात्राश्रयत्वादाकाशाकालदिग्नीश्वराणामभेदो दीवितिकृतः
संमतः । इदं चानुमानमागमसहितमेव प्रमाणं विषयप्रमात्रवदाकृष्टं संपादनाय ।
तेन न घटत्वपट्टवादेरभेदापत्तिः । तदेतत् सर्वमभिसंधायोपसंहरति—

इत्थं माता विद्या चक्रं स्वगुरुः स्वयं चेति ।

पञ्चानामपि भेदाभावो मन्त्रस्य कौलिकार्थोऽयम् ॥ १०२ ॥

इस प्रकार माता, विद्या चक्र, स्वगुरु एवं स्वय-इन पाँचों में भेद का अभाव ही मन्त्र का कौलिकार्थ है ॥ १०२ ॥

अथ क्रमग्रातं सर्वरहस्यार्थमाह—

द्वादशषोडशदशभिस्तपनशशिदहनकलाभिराकीर्णः ।

पञ्चाशद्विर्वर्णरभिन्नदेहा कुलीनकुण्डलिनी ॥ १०३ ॥

**बिसतन्वी तडिदाभा मूलाधारथपद्मशृङ्गाटात् ।
भित्त्वा मूलहृदाज्ञागतवहित्रवीन्दुमण्डलत्रितयम् ॥१०४॥**

सूर्यस्य कलास्तपिन्यादयो द्वादश ककारादिभिर्दृदशभिरानुलोभ्येन भक्तादिभिः प्रातिलोभ्येन द्वादशभिश्च युक्तः । चन्द्रस्य कलाः षोडशामृतादयः षोडशभिः स्वरैर्युक्ताः । अग्नेः कला दश धूम्राच्चिरादयो यकारादिभिर्दृदशभिर्वैर्ण्युक्ताः । एवं पञ्चाशन्द्रिरक्षरैरभिन्ना कुलकुण्डलिनी बिसतन्तुनीयसी तडित्केटिप्रख्या । मूलाधारस्थपद्मशृङ्गाटात् मूलाधारस्य कर्णिकायां विद्यमानाच्छृङ्गाटात् त्रिकोणादुपरि सार्धत्रिवलयाकरेणाधोमुखी समुग्विष्टा योगमर्यादयायेगिभिरुद्धर्मुखतयोत्थाप्यते । सा मूलाधारानाहताज्ञाचकेषु विद्यगानानि बहिसूयसोममण्डलानि भिनति ॥ १०३ १०४ ॥

सूर्य की (तपिनी आदि) बारह, चन्द्रमाकी (अमृतादि) सोलह एवं अग्नि की (धूम्राच्चिरादि) दश कलाओं से युक्त पचास वर्णों से अभिन्न देह वाली, मृणाल तन्तु के समान क्षीण, विद्युत के समान भासित होने वाली तुलीन कुण्डलिनी मूलाधार की कर्णिका में विद्यमान त्रिकोण के ऊपर से मूलाधार, अनाहत एवं आज्ञा चक्रों में वर्तमान अग्नि, सूर्य एवं सोम मण्डलों का भेदन करती है ॥ १०३-१०४ ॥

**व्योमनि चिच्छशिमण्डलमध्ये त्वकुलेन संगम्य ।
उभयाज्ञसङ्गजन्यं प्रवाहयन्ती सुधापूरम् ॥१०५॥
स्वयमपि तत्पानवशान्मत्ता भूत्वा पुनश्च तेनैव ।
मार्गेण परावृत्य स्वस्मिन् स्थाने सुखं स्वपिति ॥१०६॥**

‘द्वादशान्तं ललाटौर्ध्वं कपालोर्ध्वावसानकम् ।

द्वयज्ञुलोर्ध्वं शिरोदेशं परं व्योम प्रकर्तिर्तम् ॥’

इत्युक्तलक्षणे व्योमनि विद्यमानस्य चिच्छशिमण्ड स्याधोमुखसहस्रारकर्णिकारूपस्य मध्ये स्थितया अकुलकुण्डलिन्या संगम्य ततोऽमृतपूरं स्वावित्वा इकिन्यादिमण्डलान्याप्लावयन्ती स्वयमपि तत्पानेन मत्ता भूत्वा पुनस्तेनैव सुषुम्नामार्गेण परावृत्य स्वस्थाने सुखं स्वपिति । सर्वमेतद्योगिनामनुभवगम्यम् । योगशास्त्रर्दाशानमात्रवतां तु परोक्षज्ञानगोचरो गुरुमुखदेव विविच्य वोद्घव्यमिते नेह विविच्यते ॥ १०५, १०६ ॥

उपर्युक्त आकाशगत चन्द्र-मण्डल के केन्द्र में अकुल कुण्डलिनी से मिलती हुई तथा अमृतपूर का स्त्रवण करती हुई एवं स्वयं भी सुख पूर्वक शयन करती है ॥ १०५-१०६ ॥

साक्षाद्विद्यैषा न ततो भिन्ना जगन्माता ।

अस्याः स्वाभिन्नत्वं श्रीविद्याया रहस्यार्थः ॥१०७॥

ईदुश्याः कुण्डलिन्या मातुर्विद्यायाः स्वस्य चाभेद इति रहस्यरूपोऽप्रकाश्यो
र्थं इत्यर्थं ॥ १०७ ॥

यह कुण्डलिनी साक्षात् विद्या एवं माता से अभिन्न है । इससे अपने
को अभिन्न देखना ही श्रीविद्या का रहस्यार्थ है ॥ १०७ ॥

अथ महातत्त्वार्थमाह—

वागिन्द्रियैरगम्ये तत्त्वातीते महत्तरेऽणुतरे ।

व्योम्नोऽप्युपरि स्थितिमति विश्वाभिन्ने चिदानन्दे ॥१०८॥

ब्रह्मणि परे नियोज्यः स्वात्मा तद्मेदसंप्राप्त्यै ।

एष महातत्त्वार्थः श्रीविद्यायाः शिवेनोक्तः ॥१०९॥

वागगम्ये शब्दशक्यतावच्छेदकाभाववति; इन्द्रियागम्ये ब्राणजादिष्ठड्विध-
प्रत्यक्षाविषये; ‘यतो वाचो निर्वतन्ते, अप्राप्य मनसा सह’, ‘अशब्दमस्पर्शम-
रूपम्’ इत्यादिश्रुतेः । न च सर्वथा ज्ञानाविषयस्यालीकतापत्तिः, शब्दैर्लक्षणया
गम्यत्वात् शाब्दप्रत्यक्षविषयत्वाच् । तत्त्वातीते शिवादिक्षित्यन्तष्ट्रिशत्त्वा-
न्यतिकान्ते । महत्तरे महतो महीयसि । अणुतरे, अणोरणीयसि । आकाशादि-
जनक्त्वान्महद्वस्तुपर्याच्यते, स्थूलदृश्वविषयत्वादणुत्वमपि तथा; न पुनः परिमा-
णविशेषः, तत्र तद्भावात् । अत एव ‘अणोरणीयान् महतो महीयान्’ इति
श्रुतिरप्यविरोधेन संगच्छते । व्योम उक्तलक्षणादुपरि स्थितिमति, उपासनार्थं
कल्पितस्थानविशेषणोपलक्षिते । विश्वाभिन्ने, परिणाभित्वात् । चिति स्वप्रकारा ।
आनन्दे सुखैकस्वरूपे । परे ब्रह्मणि स्वात्मा नियोज्यः । तेन सहाभेदस्य
स्वाज्ञानवशादलब्धप्रायस्य मंप्राप्त्यै, ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ इति श्रुतेः ।
सकलतत्त्वमूलभूतत्वादयं महातत्त्वार्थं इत्युच्यते ॥ १०८, १०९ ॥

वाणी, मनस् एवं इन्द्रियों द्वारा अगम्य (छत्तीस तत्त्वों से परे

सबसे महान् से भी महत् एवं सूक्ष्मतम से भी सूक्ष्म, व्योम से भी उपर स्थित विश्व से अभिन्न, चित् एवं आनन्द स्वरूप पर ब्रह्म में अपने आप को उस (ब्रह्म के साथ) अभेद की प्राप्ति के लिये नियुक्त करना चाहिये यह श्रीविद्या का महात्मार्थ शिव द्वारा कहा गया है ॥ १०८-९ ॥

अथ नामार्थशब्दरूपार्थावाह—

तत्तद्वर्णार्थेयं

तत्तद्वर्णस्वरूपेयम् ।

इति तु श्रीविद्याया नामार्थः शब्दरूपार्थः ॥११०॥

तत्तद्वर्णशब्देन ककारादयो इष्टपञ्चाशद्वर्णाः सप्तत्रिशद्वर्णाः पञ्चदश वर्णां वा गृह्यन्ते, तेषां च सर्वेषां ब्रह्मवाचकत्वेन 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' इत्यादिवत् सामानाधिकरणयेनान्वये सिद्धे 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषो इप्रयुज्यमानो इप्यस्ति' इति कात्यायनवचने भवन्तीपर इत्यस्य लट्पर इति व्याख्यानात् 'अस्ति' इति शेषपूरणोन वाक्यार्थो वर्णनीयः । एवं सति नामार्थस्त्रिविधः संपृश्यते - अष्टपञ्चाशनामकः सप्तत्रिशनामकः, पञ्चदशनामकश्चेति, अत्र पञ्चत्रये इपि ककारादीनामन्यतमस्य ब्रह्मवाचकत्वात् । अन्येषां पुनरुक्तानामकारकारादीनां वैयर्थ्यपरिहारस्तु 'अकारो ब्रह्मविष्णवीशकमठेष्वङ्गरो रणे' इत्यादिरीत्या विश्वपञ्चाशकोशो तत्तदक्षराणामनेकार्थवाचकत्वोक्तेस्तेषु योग्यतामनुस्त्यार्थवर्णनेन कार्यः । 'शतकृत्वो इपि पथं वदितव्यम्' इति न्यायाच्च एतादृशास्थलेषु न पौनरुक्तं दोषः । एवं च सर्वोषामक्षराणां तत्तद्वाचकत्वेन रूढ्या वा प्रत्यक्षरं सोलोंपस्यावश्यकत्वेन प्रातिपदिकमावावशेषाद्वोपासकजनेषु प्रसिद्धत्वाद्वा संभाव्यत्वाद्वा परिपक्वार्थरूपत्वाद्वा नामार्थ इति संज्ञा, नामधेयं च नाम च' इति कोशात् । यद्यव्यार्थवर्णे गोपथब्रह्मणे 'ओकारं पृच्छामः को धातुः किं प्रातिपदिकं किं नामाख्यातम्' इत्येव प्रयोगः, तथा इपि 'सत्त्वप्रधानानि नामानि' इति यास्कप्रयोगज्ञामपदेनापि प्रातिपदिकाभिधानसंभवात्, अव्ययगणे 'नाम प्राकाश्यसंभाव्यकोषोपगमकृत्सने' इति कोशोक्तेः । आमो इपक्वः, तद्दिन्नो नामः नकारेणैवात्र समासो न नजा । तेन 'नलोपो नत्रः' इत्यादेनापत्तिः, नास्तिक इत्यादिवत् । परिपक्वता विरसत्वाभाव इत्यर्थात् । 'तत्तद्वर्णस्वरूपेयम्' इत्यत्रापि पूर्ववत् पञ्चत्रयम् । ननु—ककारादिस्वरूपत्वं नामतः शब्दाभिन्नत्वम्; तथा च न स ककारस्यार्थः, शब्दस्वरूपे शक्त्यभावात्; न हि 'घटमानय' इत्यादौ घटशब्दस्यानयनक्रियान्वयः; अतएव न शब्दार्थयोरभेद-

पक्षो ऽपि युज्यते, वहयादिशब्दोच्चारणे मुखदाहाच्यापत्तेश्चेति चेन्न; शब्दस्य स्वस्वरूपे ऽपि शक्तेस्तन्वार्त्तिकादाखुत्वात् । उक्तं च भर्तुर्हरिणा—

‘ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा ।
तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते !!’

इति । अत एव शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव शक्तिः इति शाब्दिकनव्या इत्थन्यत्र विस्तरः । इत्थं च ककारादिवर्णरूपेत्यादिर्मन्त्रार्थः । अत्र शब्दस्वरूपस्यैवार्थत्वेन वर्णनाच्छब्दरूपार्थोऽयमिति व्यपदिश्यते ॥ ११० ॥

यह विद्या स्वयं अपने घटक अक्षरों द्वारा व्यक्त अर्थ से अभिन्न है । उसका रचरूप उसका प्रत्येक अक्षर है । इस प्रकार श्री विद्या के नामार्थ एवं शब्दरूपार्थ का प्रतिणादन किया गया ॥ ११० ॥

अथ नामैकदेशार्थमाइ—

कल्याण्येकाक्षर्यावीशित्री चापि ललिता च ।
इत्थं नामत्रिशतीवाच्योऽर्थस्तत्तदक्षरस्यापि ॥१११॥
नामैकदेशमात्रे नामग्रहणस्य लोकसिद्धत्वात् ।
नामोपस्थितिगम्यः प्रोक्तो नामैकदेशार्थः ॥११२॥

अत्र हि ककाररूपा कल्याणी इत्यादिना पञ्चदशाक्षर्या एकैकनामाक्षरमादितः कृत्वा ताटनामानि प्रत्यक्षरं विशतिरुक्तानि । तानि च त्रीणि शतानि भवन्ति । तानि च मन्त्रा राणामर्थप्रकाशनार्थं प्रवृत्तानि । तथा च ककारस्य ‘ककाररूपा कल्याणी कल्याणगुणशालिनी’ इत्यादयो विशतिरर्थाः । एवमेकारादीनामपि पार्थक्येन विशतिरर्थाः । तेषु च सर्वेषु प्रसिद्धकोशव्याकरणादिरीत्या शक्तेसंभवादेतद्बलादेव कल्पनस्यार्थपत्तिशरणत्वात् अन्यथानुपग्निरूपार्थपत्तेश्च ‘नामैकदेशो नामग्रहणम्’ इति न्यायेन परिभ्रम्यतात्, तेषां नम्नामैकदेशा एव ककारादय इति वल्प्यते । अत एवाचार्यभगवत्पादैः ‘शिवः शक्तिः कामः’ इत्यदीनामुद्भववर्णानां नामावयवत्वं स्पष्टमुक्तम् ‘भजन्ते वर्णास्ते तद्यजननि नामावयवताम्’ इति सौन्दर्यलहर्याम् । अस्ति हि नामैकदेशो नामग्रहणम् ‘भीमो भीमसेनः’ सत्या सत्यभामा ‘गुरुर्लवुर्गलौ च’ इत्यादौ ‘अनुष्टुभि, यज्ञावज्ञीये, उद्गारीयोगन्त्यम्, गायत्रीषु, जराबोधीये रथन्तरे, प्रतिहारादिः’ इति वक्तव्ये ‘षट्मि ज्ञीये, गीयोपान्त्यम्, त्रीषु बोधीये, तरे, हारादिः’ इत्यादिप्रयोगः

सामवेदिनां फुल्लसूत्रे च बहुलमुपलभ्यन्ते । तत्र च ककारादिनाम्नामानन्त्यात् ककारस्याप्यनन्तार्थक्त्वे प्राप्ते इयं नियम एत एवार्था नान्य इति । तेषु च प्रत्यक्षरं प्रथमनाम्नां नामार्थशब्दरूपार्थाभ्यां पौनरुक्त्याऽद्वैकोनविंशतिरेवार्था विवक्षिताः । तथा च नामैकदेशार्थां उप्येकोनविंशतिविधः संग्रहः । अत्र च पञ्चदशसंख्यासु विंशिकासु प्रथमनामानि परित्यज्य द्वितीयनामान्युद्विक्तानि, प्रथमनाम्नां पूर्वतार्थवर्णनेन लब्धत्वात् ॥ १११, ११२ ॥

कल्याणी एकाक्षरी, ईशित्री, ललिता आदि देवी के तीन सौ नामों का तात्पर्य मन्त्र के आदि अक्षरों द्वारा व्यक्त होता है ॥ १११ ॥

नाम के एक देश (अंश) के ग्रहण द्वारा समस्त नाम ग्रहण का बोध लोकप्रसिद्ध है । अतः समस्त नाम का अर्थ नाम के एक अंश का अर्थ हुआ ।

एतेषु च विंशतिसंख्याकेष्वर्थेषु ककारस्य ककाररूपेत्यर्थवर्णनदशायामेकारस्यकाररूपेति । ईंकारस्येकाररूपिणीत्येवार्थो वर्णनीय इति न नियमः, ककाररूपैकाक्षरी ईप्सितार्थप्रदायिनीत्यपर्यस्य सुवचत्वात् । एवं चात्र पञ्चदशाक्षराणि विलिख्य प्रत्यक्षरशिरसि विंशत्युक्तान् दत्त्वा परस्परं हनने चरमाक्षरे या संख्या निष्पद्यते तामेवाह—

तिथिमितविन्दुगणोत्तरगजरसगिरिदस्त्रामसंख्याकाः ।

अर्था भवन्ति योगान्नाम्नो नामैकदेशस्य ॥११३॥

नाम्नो नामाथषु तृतीयपञ्चस्यैकस्य नामैकदेशार्थस्यैकोनविंशतिविधस्य च योगादुकरीत्या गुणनात् तिथिभिः पञ्चदशसंख्या मितः सामतो यो विन्दुगणस्त्वयोत्तरे ये गजादयः; गजा अष्टौ रसाः षट्, गिरयः सप्त, दस्तौ द्वौ, रामास्त्रयः । ‘अंकानां वामतो गतिः’ इति न्यायादादौ पञ्चदश विन्दुन् विलिख्य तद्वामे गजादीन् विलिखेत्, वामगतौ वामभागस्यैवोत्तरत्वत् । अथ वा, विन्दुगण उत्तरो येभ्यस्ते गजादय इति विग्रहः । गजादीन् वामगत्या विलिख्य जातस्याङ्कसमूहस्योत्तरत्र दक्षिणगत्यैव विन्दवो लेख्या इत्यर्थे फलिते न विवादः । एवं च शतत्रयोत्तरसंविशतिसंख्याकपरार्धानि षण्मध्यान्यष्टान्त्यानि च त्रिशत्युक्तार्थमेदा भवन्ति । अङ्कतो उपि ३२ ७६८ ०००,०००,०००,००० । एतदङ्कशानप्रकारस्तु ‘चरमाङ्कमारभ्य पूर्वपूर्वाङ्कदशादशगुणिता उत्तरोत्तराङ्काः’ इति परिभाषया । तत्रियमश्च लीलावत्याम्—

‘एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः ।
अर्बुदमब्द खर्वनिखर्वमहापच्चाशङ्कवस्त्रस्मात् ॥
जलघिश्चान्त्यं मध्यं पराधीमिति दशगुणोचरं संज्ञाः ॥’

इति । एतदग्रे उष्णङ्कविस्तरस्तु च्छन्दः कौस्तुमे उष्ट्रमे उध्याये प्रपञ्चितो
उस्माभिः ॥ ११३ ॥

नाम के एकांश द्वारा समस्त नाम के अर्थ व्यञ्जन के उपर्युक्त
सिद्धान्त को नामत्रिशतो के प्रत्येक नाम में प्रयुक्त करने से तिथियों की
संरूपा के बराबर विद्गुण (अर्थात् पन्द्रह शृण्य) एवं उनके पूर्व क्रमशः
गज (आठ), रस (छः), गिरि (सात), अश्विनौ (दो) एवं राम
(तीन) अर्थात् ३२७६ : ० ,०००,००० ०० ,००० अर्थ भेद हो जाते
हैं ॥ ३१३ ॥

अथ शास्त्रार्थो द्विविधः—अवयवार्थः शक्तिसमूहार्थश्चेति । तत्रावयवार्थो
नाम देवया अवयवानां वर्णनम् । तदाह—

वाकामशक्तिकूटैरवयवशो विग्रहो मातुः ।

प्रतिपादो ऽत्रा कण्ठादा मध्यादा च पादाग्रात् ॥११४॥

अत्र विद्यायां वाक्कूटेन, आ कण्ठात् कण्ठमभिव्याप्त्य. अर्थात् किरीट-
मारभ्यावयवशो विग्रहः प्रतिपादः । कामरङ्कूटेन कण्ठाधः कटिपर्यन्तविग्रहः ।
शक्तिकूटेन कल्याधः पादाग्रान्तो देहः प्रतिपाद इत्यर्थः । अत एव वाचश्चाचक-
योरभेदविवक्ष त्रैं सहस्रनामसु—

‘थीमद्वापभवद्गृहैस्वरूपमुखपङ्कजा ।

कण्ठाधःकटिर्यतमध्यकूटस्वरूपिणी ॥

शक्तिकूटैकतापन्न ट्यधोभागधारिणी ।

मूलमन्त्रात्मका मूलकूटत्रयकलेवरा ॥’

इति ॥ ११४ ॥

वाक्-कामराज-एवं शक्तिकूटों द्वारा अंगशः माताक विग्रह क्रमशः
किरीट से कण्ठ; कण्ठ से कटि एवं कटि से पादाग्र तक प्रतिपादित होना
चाहिये ॥ ११४ ॥

शक्तिसमूहार्थमाह—

वेधोभारत्यौ माधवलक्ष्म्यौ रुद्रपार्वत्यौ ।
रेफान्तवर्णषट्कस्यार्थान् क्रमशो विजानीयात् ॥११५॥

अत्र हकाररेफयोर्विभज्य गणनम्, दुर्वासादिविद्याविशेषेषु तथैव पाठात् ॥ ११५ ॥

प्रथम कूट के छः वर्ग जिनके अन्तमें रेफ है क्रमशः तीन मित्रुनों ब्रह्मा-भारती, विष्णु-लक्ष्मी एवं रुद्र पार्वती के द्योतक हैं ॥ ११५ ॥

ता एताः सकला अपि कामकला एव न ततोऽन्याः ।
सामानाधिकरण्यादीकारेणायमर्थोऽस्य' ॥११६॥

एता ब्रह्मादयः षट् । यद्यपि ब्रह्मादीनां पुंस्त्वेन भारत्यादीनां स्त्रीत्वेन तद्वाचकशः दे 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषतः 'एते' इत्येव भाव्यम्; तथापि ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां स्त्रीरूपताया भावार्थप्रकरणे कथितायाः स्मरणायैवमुक्तिः । सामानाधिकरण्यादेकविभक्तित्वरूपात् । प्रत्यक्षरं विद्यमानानां सुधां द्वा लोपः । वाक्ये संहिताया अविवक्षणादीकारेण सह न संधिः ॥ ११६ ॥

उपर्युक्त छः देवता कामलाएँ ईकार ही हैं अन्य नहीं । इसका यह अर्थ ई-कार के सामानाधिकरण्य से स्पष्ट है ॥ ११६ ॥

अयमेव कूटयोरपि परयोरर्थाः परं तु तार्तीये ।

द्वितीयोकद्वितीयोकहकारः सकारतः पूर्वः ॥११७॥

अन्वयितव्यो उक्षरशः शक्तेः शक्तिर्विभाव्यत्वात् ।

वामेच्छादिकशक्तिमयत्वोक्तेरेष शक्तार्थाः ॥११८॥

प्रथमकूटस्य यावानर्थस्तावानेव द्वितीयत्रीयकूटयोः । द्वितीयकूटे मध्यम-हकारः परं त्रृतीयकूटस्य प्रथममागे उन्वययोग्यः । तस्य तत्र चतुर्थत्वे उपि सज्जातीययोर्मध्ये द्वितीयत्वात्तयोक्तिः । तेन तयोरपि कूटयोः प्रातिस्विकं रेफान्ता वर्णाः षडेव संपद्यन्त इति तेषामुक्तरीत्यैवार्थवर्णनम् । अत्र प्रत्यक्षरमेकैकत्र

शक्तिः । तेन शक्तानामक्षराणामर्थः शाक्तार्थः । स्वार्थे अण् । अथ वा शक्ता-
नामुपासकानामर्थः प्रयोजनम्, अथ वा शक्तिसमूहः प्रतिपाद्यत इति त्रेवा
निर्वचनम् । भावार्थेन सह पौनश्चक्ष्यपरिहारस्तु पूर्वमेव कृतः ॥ ११७, ११८ ॥

अन्य दो कूटों का भी यही अर्थ है । तथापि द्वितीय कूट के दूसरे ह
कार को संबन्ध तृतीय कूट के स कार से करना चाहिये । शक्तों की
मान्यता के अनुसार प्रत्येक अक्षर में शक्ति है तथा अक्षरों एवं वामा,
इच्छा तथा अन्य शक्तियों में अभेद है यही शाक्तार्थ है ॥ ११९ ॥

अथ सामरस्यार्थमाह—

कहयोर्लसयोररथौ शिवशक्ती शुद्धयोरचोः शक्तिः ।

उभयोः समरसभावो हृल्लेखायाः परं ब्रह्म ॥११६॥

ब्रह्मैव शिवः शक्तिश्चेति प्रत्येककूटार्थः ।

शिवशक्तिसामरस्याद्विद्याया एष सामरस्यार्थः ॥१२०॥

कादिविवाया हि ककारात्मयो हकारौ द्वौ । तेषां शिव एवार्थः । एवं
लकारास्त्रयः सकारौ द्वौ, तेषां शक्तिः । अत एव मन्मथवीजे कारलकारयोर्योगः,
पराप्रापदे हकारसकारयोः । शुद्धयोरचोद्वितीयतृतीययोः शक्तिः । लज्जावीज-
श्योभवसामरस्य त्वं परं ब्रह्मार्थः । व्योमाग्नितुरीयस्वरविन्दुभिः क्रमेण प्रकाश-
ग्राससामरस्यतादात्म्यापन्नेत्यर्थस्य परब्रह्मैकरूपस्य षट्कृत्वारिंशदुत्तरशततमश्लो-
कव्याख्यायां स्पष्टीकरिष्यमाणत्वात् । शिवः शक्तिश्चेत्येतदुभयं ब्रह्मैति
प्रतिकूटमर्थः । तदुक्तं त्रिशत्याम्—

कत्रयं हद्वयं चैव शैवो भागः प्रकीर्तिः ।

शेषाणि शक्त्यक्षराणि हींकार उभयात्मकः ॥

इति ॥ ११९, १२० ॥

क एवं ह तथा ल एवं स का अर्थ शक्ति है । हृल्लेखा (हीं) का
अर्थ शिव एवं शक्ति का सामरस्य रूप परब्रह्म है ॥ ११९ ॥

उक्त तीनों कूटों में से प्रत्येक का अर्थ है; ‘शिव एवं शक्ति के
सामरस्य के कारण ब्रह्म ही शिव एवं शक्ति दोनों ही है’ । यह विद्या
का सामरस्यार्थ है ॥ १२० ॥

अथ समस्तार्थमाह—

कन दीपाविति धातोः प्रकाशकत्वं ककारार्थः ।

अध्ययनार्थकतेऽः स्यादेकारस्तदीयकरणार्थः ॥१२१॥

वर्णद्रव्यमेलनतः प्रकाशिका बुद्धिरित्यर्थः ।

ई व्यापाविति धातोस्तस्या व्याप्तिस्तृतीयवर्णार्थः ॥१२२॥

कन्यते प्रकाशयते उनेनेति क प्रकाशकम् । बाहुलको नलोपः । औणादिकः ‘अमन्ताङ्गः’ इति डग्रत्ययो वा । ‘इड् अध्ययने’ इति धातुरधिपूर्वो उपि प्रकृत आर्षत्वात्तद्विमोक्षः । अत एवेऽः किंविकृते किञ्च्चे उपि गुणः । विज्वा कार्यः । अधीयते अनेनेत्यध्ययनेऽरणं बुद्धिः । अनयोः कर्मधारयः । असंधिरार्थः । तत ईकरेण षष्ठीतत्पुरुषः । लहरीत्यत्राकारलोपः । ‘माङ् माने’ इति धातोः किंवित तल्लोपे ‘प्रातिपदिकाद्व त्वये बहुलमिष्टवच्च’ इति णिचि गोरनिटि’ इति टिलोपे च म् इति सिध्यति । प्रकाशकत्वं सूक्ष्मत्वम् । तथा च सूक्ष्ममतिव्यापनाधिक्यं प्रथमकूटार्थः ॥ १२१, १२२ ॥

दीपत्थर्थक कन् धातु से निष्पन्न क-कार का अर्थ प्रकाश (का साधन) है । अध्ययनार्थक इड् धातु से व्युत्पन्न ए कार का अर्थ अध्ययन का साधन (बुद्धि) है ॥ १२१ ॥

दोनों वर्णों के मिलन का अर्थ प्रकाशिका बुद्धि है । व्याप्त्यर्थका ई धातु से निष्पन्न तृतीय वर्ण ई का अर्थ ‘व्याप्ति’ है ॥ १२२ ॥

तस्य लहर्याधिक्यं तनिर्माणं मकारार्थः ।

हन हिंसायामिति हं शौर्यं प्रत्यर्थिननकरणत्वात् ॥१२३॥

सं भोगसाधनं धनमुपभोगार्थात् स्यतेः सुनोतेर्वा ।

कम्पुकान्ताविति धातोरिच्छाविषयोऽङ्गनादिः कम् ॥१२४

एषां गमनं प्रापणमोहाङ्ग-गत्यर्थधातुजन्यं हम् ।

तस्यातिशयो लहरी तत्र क्षिष्टः सवर्णदीर्घेण ॥१२५॥

ईकारस्तस्यार्थः कीतिः सर्वासु दिक्षु दीपत्वात् ।

ई दीपाविति धातोर्निर्मितिरनयोर्मकारार्थः ॥१२६॥

हन्यते ऽनेनेति हं शौर्यम् । 'अनुदात्तोपदेशदनतितनोत्यादीनामनुनासिक-
लोपो ज्ञलि क्विडति' इति नलोपः । 'षो अन्तकर्मणि' इति 'बुज् अभिषवे' इति
वा धातोः करणार्थे डप्रत्यये सम् इति रूपम् । सीयत इति सूयत इति वा सं
द्रव्यम् । काग्यत इति कं स्वकचन्दनवनितादिकम् । हसकाना द्वन्द्वः । ततो
हकारेण प्राप्त्यर्थकेन षष्ठीतपुरुषः । ततो लहरीपदेन तत्पुरुषः । तत ईकारेण
कीर्त्यर्थकेन द्वन्द्वः । ततो मकारेण तत्पुरुषः । तथा च शौर्यधनस्त्रीप्राप्त्यतिश-
यस्य कीर्तेश्च निर्माण द्वितीयकूटार्थः ॥ १२३-१२६ ॥

उस (बुद्धि) की अतिशयता ल हरी है तथा उक्त (अतिशयता)
का निर्माण मकार ( ) का अर्थ है । हिंसार्थक हन् धातु से निष्पन्न
ह शत्रु के विनाश करने के कारण शौर्यार्थक है । भोगार्थक षो अथवा
अभिषवार्थक बुज् धातु से निष्पन्न स भोग के साधन धन का वाचक
है । इच्छार्थक कम् धातु से निष्पन्न क का अर्थ कामिनी आदि कामना
के विषय हैं । गमनार्थक ओहाङ् धातु से व्युत्पन्न ह का अर्थ उक्त भोग
साधनों का गमन या प्राप्ति है । इन सभी की अतिशय प्राप्ति लहरी
है जिसके साथ ई कार की सर्वां दीर्घ संधि हुई है । दीप्तर्थक ई धातु से
निष्पन्न ई कार का अर्थ सभी दिशाओं में प्रकाशित होने के कारण कीर्ति
है । मकार का अर्थ इन (ल हरी एवं ई, दोनों का प्रजनन है ॥ १२६ ॥

तदेव तावद्वदति—

वाभवकूटस्यार्थः सूक्ष्ममतिव्यापनाधिक्यम् ।
शौर्यधनस्त्रीयशसामाधिक्यं कामराजार्थः ॥ १२७ ॥

स्पष्टम् ॥ १२७ ॥

वाभवकूट का अर्थ सूक्ष्म बुद्धि की विस्तृत व्यापि है । कामराज
कूट का अर्थ शौर्य, धन, स्त्री एवं कीर्ति का आधिक्य है ॥ १२७ ॥

एते सम्यक् कलयति सकला हरतेहकारः स्यात् ।
निखिलजगत्संहर्त्रीत्यर्थस्तस्यापि वर्णस्य ॥ १२८ ॥
ईकारः शिष्टः सुष्टिस्थितिरूपदीप्तिकर्त्रीर्थः ।
यद्वा हृदि खेदहरे प्रकाशते तेन माता हीः ॥ १२९ ॥

सकलान्तेन पदेत हीकारे कर्मधारयः कार्यः ।
तस्य विशेष्यो मः स्नानादार्थः संविदर्थो वा ॥१३०॥

कूटद्वयस्य द्वन्द्वः । एते निर्माणे सम्यक् कलयतीति सकला । मकारलोपः ।
हरतीति हृ । 'ई दीसौ' इति धातोः ई दीसिः । दीसिनाम सृष्टिः स्थितिश्च ।
हृकारेकारयोः कर्मधारये यणि कृते हीः सृष्टादिपञ्चकृत्यकर्त्त्युपलङ्गविधयार्थः ।
यद्वा, इरति सर्वं विषयीः रोतीति हृ । किवप । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् प्रकृते
न त्रुक् । तच्च दहराकाशम् । तत्र प्रकाशत इति हीः । हीकारान्तपदस्य मकारेण
कर्मधारयः । यद्यपि कूटत्रये उपि मकारो नास्त्येव, अनुस्वारस्यैव तन्त्रेषूद्धतत्वात्;
तथापि मकारस्यैव लक्षणवशादनुस्वार इति कूटद्वये सुवच्चम् । चरमकूटे त्वनु-
स्वार एव विशेष्योऽस्तु । ततश्च बुद्धिशोर्यधनस्त्रीयशासामाधिक्यकर्तुं निखिल-
जगत्सृष्टादिकर्तुं दहराकाशवर्ति नादरूपं चिद्रूपं ब्रह्मेति मन्त्रार्थः सिद्धः ।
अयं चार्थो ब्रह्मसूत्राणा शक्तिपरत्वेन योजनः प्रदर्शयद्विस्तत्र भवद्विर्भाव्य-
कारैर्विस्तरेण निरूपित इह संक्षिप्योक्तः । तत्र क्वचित् क्वचिद् वृक्तरणविरोधः
प्रतीयते । स च मन्त्रस्य मन्त्रार्थस्य चर्चिप्रोक्तत्वेन प्रा. अणिकत्वे मिद्दे 'प्रयोग
शरणा वैयाकरणा' इत्युक्तेरेतदनुसारेणैव व्याकरणलक्षणानां 'कल्पतत्वात्
परिहार्यः ॥ १२८-१३० ॥

(तृतीय कूट के) स क ल सम्यक् रूप से किया विपरिणाम लक्षित
करते हैं । हरणार्थिका हृ धातु से निष्पन्न हृ का अर्थ समस्त जगत् की
संहक्री है ॥ १२८ ॥

(उक्त हृ के साथ प्रशिलष्ट संधिगत ई वर्ण सृष्टि एवं स्थिति के
कारण भूत प्रकाश का द्योतन करता है । अन्य शब्दों में, ही माता का
बोधक है जो हृदयाकाश में प्रकाश करती हुृ । समस्त दुःख को दूर करती
है ॥ १२९ ॥

स क ल वर्णों में समाप्त होने वाले पद के साथ ही कार में कर्म-
धारय समाप्त करना चाहिये जहां नादार्थक या संविदर्थक म कार
विशेष्य है ॥ १३० ॥

तत्प्रकारमेव प्रदर्शयति—

धातोर्बहुर्थत्वाद् बहुलग्रहणात् पृष्ठोदरादित्वात् ।

आकृतिगणपाठेन स्वेच्छालुगुणादुणादिकल्पनतः ॥१३१॥

छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पितावशादगुण्य मनोः ।

सिद्धैः कथिते ऽर्थे ऽस्मिन्

वैयाकरणानुशासनानुभृतिः ॥१३२॥

‘कुर्दखुर्दगुरुदगुरुद क्रीडायामेव’ इत्येवकारेण ‘तनूकरणे तक्षः’ इत्यत्रार्थनि-
देंशबलाच्च सत्तार्थनिदेंशस्योपलक्षणमात्रत्वेन धातवो ऽनेकार्थाः । तेन स्यतेर-
न्तकर्मवाचकत्वे ऽप्युपभोगार्थकत्वमविरुद्धम् । अत एव चेष्ठो ऽधिपूर्वत्वात्
केवलप्रयोगासंभवे ऽपि ‘इटकिटकटी गतौ’ इत्यत्र अशिलष्ट ईकार एवै दर्थको
भविष्यति, गत्यर्थानां सर्वेषामपि ज्ञानार्थकत्वात् । बहुलेति ।

क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद् विभावा क्वचिदन्य एव ।

विधेविधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥’

इति बहुलपदार्थः । तेन लहीत्यत्राकारलोऽः सिद्धः । ‘रण्डः’ इत्यादिसिध्यर्थम-
डितो ऽपि अमन्ताङ्गस्य डित्वमपि सिद्धम् । गत्यन्तरमप्याह—पृष्ठोदरादित्वा-
दति । ‘पृष्ठोदरादीनि यथोपदिष्टम्’ पृष्ठोदरादयः शब्दा यथैव शिष्टैः प्रयुज्यन्ते
तथैव साधवः, न तत्र लक्षणान्तरं मृग्यमित्यर्थः । न चैव सति स्थलान्तरे ऽपि
लहीति प्रयोगापत्तिः पृष्ठोदराशब्दवदिति वाच्यम् अत्रैव साधुरिति नियमस्त्रीका-
रात् । अत एव ‘गूढोऽस्त्मा’ इति न स्थलान्तरे प्रयुज्यते । अत एव च विष्णु-
सहस्रनामभाष्ये न्यग्रोधोदुम्बरो ऽश्वत्थः’ इत्यत्र पृष्ठोदरादित्वात् संचिरित्युक्तं
शकरभवगत्पादैः । गणपाठाभावे त्वाह—आकृतीति । बुद्धातोऽप्रत्ययादर्श-
नादाह—स्वेच्छेति ।

‘संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाच्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुपादिषु ॥’

इति वचनाद्विलोपार्थं डित्वकल्पनेत्यर्थः । छान्दसत्वसमाधानं तु निरद्धकुश-
मित्याह—छन्दसीति ॥ १३१, १३२ ॥

सिद्ध पुरुषों द्वारा कहे गए उक्त मन्त्र के इस अर्थ के संबन्ध में धातु
की अनेकार्थता, बहुलग्रहण, पृष्ठोदरादि गण एवं आकृतिगण में पाठ,
लक्ष्य के अनुसार उणादिसूत्र के विनियोग एवं छान्दस साहित्य में सभी
सास्त्रीय विधियों के विकल्पित होने के कारण व्याकरण विषयक अनुभृति
का प्राविद्यान है ॥ १३१-१३२ ॥

समस्तार्थपदनिरुक्तिपूर्वकमुपसंहरति—

बहुतरसमासयोगात् समस्तपुरुषार्थसाधनत्वोक्तेः ।

संक्षेपात् सारोक्तेः श्रीविद्यायाः समस्तार्थः ॥१३३॥

समस्तपदस्यार्थं इति वा, समस्ताः सकला अर्था पुरुषार्था यस्मिन्निर्ति वा,
समस्तः संभिसोऽथं इति वा निरुक्तिः ॥ १३३ ॥

श्रीविद्या के समस्तार्थ के अन्तर्गत अनेक पदों एवं गुणों का समास
सनस्त पुरुषार्थों के साधन का संक्षिप्त एवं सारकथन आता है ॥ १३३ ॥

अथ सगुणार्थमाह—

को विधिरेकारो हरिरकार ईशः स्तवार्थमीडपदम् ।

द्रिस्वरमध्यगतस्य डकारस्य लकार आदेशः ॥१३४॥

तेनग्वेदात्मत्वं स्फुचितमाद्यस्य कूटस्य ।

क्रमशोऽग्रिमकूटयुगे तेन यजुःसामता सिद्धा ॥१३५॥

हीमिति नाम विशेष्यं नपुंसकं ब्रह्मलक्षकत्वेन ।

विधिहरिगिरिशैरीडचं ब्रह्मेति प्रथमकूटार्थः ॥१३६॥

एकारोत्तरं पूर्वरूपेणाकारः प्रशिल्प्यते । स च शिववाचकः ‘अकारो ब्रह्मवि-
ण्वीशकमठेषु’ इति कोशात् । ‘कः प्रजापतिरुद्दिष्ट’ इति ‘एकार उच्यते विष्णुः’
इति चैकाक्षरनिष्ठादूक्तब्रह्मविष्णुरौ ककारैकारौ । ‘ईड स्तुतौ’ इति धातोरचि
स्तुत्य इत्यर्थः; एतस्यग्वेदात्मकत्वादज्ज्वयमध्यगतस्य डकारस्य स्थाने लकार
आदेशः ‘अग्निमिले पुरोहितम्’ इत्यादिवत् । तदुक्तं बहवृच्चप्रातिशाख्ये— द्रयो-
श्वास्य स्वरयोमध्यमेत्य संपद्यते स डकारो लकारः’ इति । इदमेव च ज्ञापकमा-
द्यकूटस्यग्वेदामकत्वे द्विर्तायतृतीयकूटयोर्यजुर्वेदसामवेदात्मत्वे च । यद्यपि कामो
योनिः कमला वज्रपाणिः’ इत्यत्र वज्रपाणिशब्देन लकार एवोद्धतो न लकारः
तथापि ललयोरभेदाभिप्रायेणेदम् । अत एव क्वचितन्ते त्रिखण्डोगतास्त्रयोऽपि
मोहार्णपदेन लकारा एवोद्धताः । नपुसकमिति । अव्ययमित्येव युक्तम्, स्वरादे-
राकृतिगणत्वात् । अत एव त्रिशत्यामेकोनशततमस्य नाम्नो नमोयोगे चतुर्थ्यां
प्राप्तायामपि ‘हीं नमः’ इत्येव सांप्रदायिकानां प्रयोगः संगच्छते ॥१३४-१३६ ॥

क ब्रह्मा, ए विष्णु, अ ईश, और ईड पद स्तुत्यर्थक हैं। दो स्वरों क मध्यमे स्थित ड का ल आदेश है। अतः प्रथम कूट ऋग्वेदात्मक क्रमशः द्वितीय कूट एवं तृतीय कूट यजुर्वेदात्मक एवं सामवेदात्मक सिद्ध हुआ ॥ १३४-१३५ ॥

हीं नाम विशेष्य है जो ब्रह्मा का वाचक अतः नपुंसकलिङ्ग है। यह ब्रह्म विधि, विष्णु एवं रुद्र द्वारा स्तुत्य है! यह प्रथम कूट का अर्थ है । १३६ ॥

हसकं तु हसद्वदनं मतं ककारस्य वदनवाचित्वात् ।

यद्वा हस आनन्दः कः सूर्यो हस्तु चन्द्रः स्यात् ॥ १३७ ॥

एतौ लौ नयने यस्य तत् कहलं रवीन्दुनेत्रमिति ।

तेन प्रकाशकत्वाच्चिद्रूपत्वं च निगदितं भवति ॥ १३८ ॥

विधिहरिगिरीशेडव्यत्वे हेतु एते हसत्वकहलत्वे ।

तेनात्यमितानन्दं चिद्रब्रह्मेति द्वितीयकूटार्थः ॥ १३९ ॥

हसो हास्यम् । अर्थ आदित्वान्मत्वर्थीयो ऽन्तः । ततः ककारेण मुखवाचकेन बहुत्रीहिः । हसः को यस्य तदिति विग्रहः । यद्वा हासस्यानन्दजन्यत्वादानन्दे हसपदस्य लक्षणा । नश्च हश्च कहौ, कहौ लौ यस्य तत् कहलम् । ‘मुखे सूर्येऽपि कः स्मृतिः’ ‘हः कोपे वरुणे चन्द्रे’ ‘इन्द्रे ऽपि लोचने लः स्यात्’ इत्येकाक्षर-निघण्टुः । हसपदकहलपदयोः कर्मधारयः । एतदर्थप्रतिपादकं मूलमाह—हेतु इति । यतो हीं हसकहलं ततो हीं कर्णैलभित्यन्वयः ॥ १३७-१३९ ॥

क कार के पुख्तवाचीं होने से ह स क का अर्थ ‘हँसता हुआ मुख’ है अथवा हस का अर्थ ‘आनन्द,’ क का सूर्य, ह का चन्द्रमा है । १३७ । ये दोनों (क एवं ह) सूर्य एवं चन्द्र जिसके ल अर्थात् नेत्र हैं वह सूर्य चन्द्र नेत्र वाला कहल है । अतः प्रकाशक होने के कारण उसका चिद्रूपत्व स्पष्ट हुआ । विधि, हरि एवं रुद्र द्वारा ब्रह्म क स्तुत्य होने में हेतु ये ही दोनों ह स त्व एवं क ह ल त्व हैं । अतः द्वितीय कूट का अर्थ है—‘ब्रह्म अति असीम आनन्द स्वरूप एवं चिद्रूप है’ ॥ १३६ ॥

सकलकलाभिः संहितं सकलं ब्रह्म तु तृतीयकूटार्थः ।

इत्थं गुणगणकथनाद्विद्याया एष सगुणार्थः ॥ १४० ॥

अत्र सर्वत्र मुलोपः । सपष्टमन्यत् ॥ १४० ॥

समस्त कलाओं से युक्त ब्रह्म स क ल है—यह तृतीय कूट का अर्थ है । इस प्रकार समस्त गुणगण के कथन द्वारा विद्याका सगुणार्थ प्रतिपादित किया गया । १४० ।

चरमोद्दिष्टं महावाक्यार्थमाह—

विधिहरिशिववचना अपि ककार एकारको डकारः ।

सृष्टिस्थितिभज्ञात्मकतत्त्वज्ञनकत्वलाक्षणिकाः ॥ १४१ ॥

ईश्वरवाचीकारो वक्ति डकारः सदाशिवं ताभ्याम् ।

लक्षणया तत्र 'तिरोधानानुग्रहणकृत्यता गदिता ॥ १४२ ॥

ईकारस्य नामैकदेशन्यायेनेश्वरबोधकत्वम् । 'डो महेशः समाख्यातः' इति वचने उपि प्रकृते सदाशिव एवानुग्रहकर्ता विवक्षितः । 'एतेन 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुताबुक्तं ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणमुक्तं भवति ॥ १४१ १४२ ॥

सृष्टि स्थिति एवं संहार के अधिष्ठाता विधि, हरि, शिव के वाचक क कार एकार एवं अकार सृष्ट्यादि के कार्य में लाक्षणिक अर्थ रखते हैं । 'ईश्वरवाची ई कार एवं सदाशिव के वाचक ड अक्षरों द्वारा क्रमशः तिरोधान एवं अनुग्रहण क्रियायें लक्षणवृत्ति से कही गईं ॥ १४१-१४२ ॥

अथ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्युक्तं स्वरूपलक्षणं द्वितीयकूटेनाह—

हस आनन्दः सत्यं कं हमनन्तं च लं ज्ञानम् ।

'सखा कथं तु धैः प्रोक्तः' इति कोशात् ककारः सखिवाचकः । सखित्व-मासत्वम् । तच्च यथार्थवक्तृत्वमिति शक्यसंबन्धेन प्रकृते सत्यमेव विवक्षितम् । एवं हकारस्य व्योमबीजत्वेन व्योम्नो ऽनन्तत्वादनन्तमित्यर्थः । प्रत्य ज्ञानजन-कलोचनवाचिलकारस्य ज्ञानमर्थः ॥ १४२- ॥

ह स आनन्द, क सत्य, ह अनन्त एवं ल ज्ञान हैं । इस प्रकार तटस्थ एवं स्वरूप लक्षणों द्वारा ब्रह्म का निर्णय करके (यह विद्या)

१. तिरोधानुग्रहकृत्यकारिता ।

तृतीय कूट द्वारा ब्रह्म एवं जीव का तादात्म्य (अभेद) स्थिर करती हैः—स के ल पद जीवका वाचक है जिसकी जाग्रत्, स्वप्न एवं सुषुप्ति नामक तीन कलाएँ हैं। शक्ति बीज हीं ब्रह्म का वाचक है। उक्त दोनों में सामानाधिकरण होने से उनके द्वारा लक्षित शुद्ध वस्तुएँ अभिन्न हैं। याँ तक अत्यल्प कहा गया है। तृतीय कूट के स के ल पदों का अभिप्राय है—‘यह सब ब्रह्म है’। इस प्रकार जीव एवं ब्रह्म के स्वरूप का लाक्षणिक वाक्यों द्वारा वर्णनकरके उनका अभेद स्थिर किया गया। यह महावाक्यार्थ है। १४३—१४७।

इत्थं ब्रह्म तटस्थस्वरूपलक्षणयुगेन निर्णय ॥१४३॥
 तदभेदं जीवगणे वक्ति तृतीयेन कृटेन।
 जाग्रत्स्वमसुषुप्त्याख्यकलात्रितयेन 'साहित्यात् ॥१४४॥
 सकलपदं जीवपरं ब्रह्मपरं शक्तिबीजं स्यात्।
 सामानाधिकरण्यात् तल्लक्षितशुद्धयोरभेदार्थः ॥१४५॥
 अत्यल्पमिदं कथितं यत् सर्वं खलिवदं ब्रह्म।
 इत्येवं बोधयितुं सकलपदं वा तृतीयकूटगतम् ॥१४६॥
 एवमवान्तरवाक्यैर्जीवब्रह्मस्वरूपमभिधाय।
 तदभेदो वर्णित इत्येष महापूर्ववाक्यार्थः ॥१४७॥

‘तत्त्वमसि’ इति महावाक्ये तत्पदार्थत्वपदार्थयोरेकविभक्तिमत्त्वरूपसामानाधिकरण्यादभेदो बोध्यते। स च वाच्यार्थयोरसंभवाङ्गजहदजहल्लक्षणया लक्ष्यपदार्थयोरिति स्थितिः। तत्र तत्पदस्य वाच्यार्थः सृष्ट्यादिकृत्यपञ्चकजनकः। स च ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यादिना श्रतावुक्तः। लक्ष्यार्थस्तु कृत्यातीतं निर्विशेषं ब्रह्म। तदपि ‘सत्यं ज्ञानम्’ इत्यादिना प्रतिपादितम्। एवं त्वपदस्य वाच्यार्थों जाग्रदाद्यवस्थापञ्चकविशिष्टः। स च ‘तद्यथा उस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य आन्तः संहत्य पक्षौ संलयायैव प्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति। तद्यथा महामत्स्यः’ इत्यादित्रिभिरुक्तः। लक्ष्यार्थस्त्ववस्थाद्यतीतं ब्रह्म। तदपि ‘यो उयं विज्ञानमयः प्राणेषु

हृद्यन्तज्योतिः पुरुषः, न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः? इत्यादिभिः प्रतिपादितम् । एवमवान्तरवाक्यैवाच्यार्थलक्ष्यार्थयोर्निंये सति, तथा महावाक्ये लक्ष्यार्थयोरभेदबोधः । यद्यपि श्रुतेषु कृत्यत्रयमवस्थात्रयभेदव वर्ण्यते, तथापि तन्नानुसारात् तत्यज्ञकोपलक्षणपरत्वेन व्याख्येयं चिवृत्करणस्य पञ्चीकरणपरत्वमिव । एवं च प्रकृते तृतीयकूटस्थसकलपदेन कलाभिरवस्थाभिः सहित इत्यर्थकेन वाच्यार्थस्योक्तावपि लक्ष्यार्थानुकतेन्यूनता । तदर्थं च कूटद्रव्यमेवावृत्त्या त्वंपदस्य वाच्यार्थलक्ष्यार्थयोः समर्पकत्वेन व्याख्येयम् । अय वा, तान्त्रिकाणां मते वाच्यार्थयोरप्यत्यन्ताभेदस्य शांभवानन्दकल्पलताकारादिभिरुपपादनात् कूटद्रव्यन सुषिकृत्वादिविशिष्टस्यावस्थादिविशिष्टस्यैव वाच्यार्थस्य समर्पणम्; तृतीयकूटे तु तयोरभेदो जगतो वा संपूर्णस्याभेदो बोध्यते । इह यावान् वक्तव्योऽश स्तावतः सर्वस्याप्युक्तं वेदान्तशास्त्रस्यैव कृत्स्नस्यारम्भाणीयतापत्त्योपरगते । महापूर्वेति । महाश्चासौ पूर्वश्च वाक्यार्थं इति, महाशब्दः पूर्वो यस्मिन् वाक्ये शब्दे तस्य महावाक्यस्यार्थं इति वा निरुक्तिः । एते चार्थां उपलक्षणभूताः तेन तन्त्रेषु तत्र तत्रोक्तानामन्येषामप्यर्थानां संग्रहः । तथा हि —योगिनीहृदये तावत् 'आत्मनः स्फुरणं पश्येद् यदा सा परमा कला' इत्यारम्भ्य कांश्चिच्छतुरश्चतुरः पदार्थानुकृत्वातद्वाचकत्वं कूटत्रयं तुरीयविद्या चेति चतुर्णां शब्दानां प्रतिपादितम्—

'कूटत्रितययुक्तस्य सकलस्य मनोः पुनः ।

एतानि वाच्यरूपाणि कुलकौलमयानि तु ॥'

इति । एवं च यावन्ति चतुर्षाणि तावन्तो मन्त्रार्थाः । तानि च प्रथमेऽशे 'पुटधाम-' इत्यादिश्लोकोक्तानि । तत्र हि यद्यपि कूटानां पुटाद्यभेद एवोक्तः, तथापि स वाच्यवाच्यकभाव एव पर्यवस्यति, शब्दार्थयोस्तादात्म्यस्यैव शक्तिरूपत्वेन पातञ्जले मञ्जूषायां च स्फुटतरमुपपादनात् । एवं कादिमते पञ्चत्रिशैपटले चतुर्विंशादिभिस्त्रिभिर्व्याकुलाक्षरैः श्लोकैरथो वर्णितः—

'णैःयाभिलिर्वतास्त्रिल तेथोधीकयलाऽभिस ।

णदेरूपेपैणवीशे तम् दिमीनरिस्यादते ॥ १ ॥

त्वन्तोगशेत्कृषजअ तम्तमील्लोरिखाकह ।

तःर्थकस्याथिश्चास्तुत तःन्त्रेगोर्वपितषुस ॥ २ ॥

त्वंकामामानप्रशब्दो नानमसग्निमात्वग्र ।

रोमईयोकाविर्शत नमृतभान्दुलनान्निवि ॥ ३ ॥'

इति । एतेषां वाचनक्रमो यथा—

'देवतारथगोमूक (८४६२७३५१) इति यो वेत्ति न क्रमम् ।

स व्याकुलाक्षरे मूको देवतारथगो ऽपि सन् ॥'

इति^१ । तृतीयकूटे वर्णन्नयं सर्वार्थकम् ; तुर्यमक्षरं देवर्थकम् ; तेनायमर्थः संपन्न इति प्रथमश्लोकस्यार्थः । सर्वं जगहे वीरूपमेवेत्यर्थस्तन्त्रान्तरेषु गोपित इति द्वितीयश्लोकस्य । लज्जाबीजस्यैश्चतुर्भिरक्षरैर्यत् प्रकाशकं यच्च ग्रसिष्णु, तयोर्यत् सामरस्य तत्त्वादात्म्यं द्वितीये प्रतिपाद्यत इति तृतीयस्य । प्रकाशग्रामशब्दौ तृत्यन्तिसंहारयोर्विद्याविद्ययोर्वा वाचकाविति । अयमप्यर्थः ‘अत्यल्पमिदं कथितम्’ इति श्लोके सचितः । एवं चात्र ‘पुण्ड्राम—’ इति श्लोके त्रयोदशार्थाः; गायत्र्यादिपञ्चदशार्थेषु भावार्थाश्चत्वारः, नामार्थास्त्रयः, शाकार्थौ द्वौ, कौलिकार्थै उपि गणेशादिरूपत्वस्य देवीविद्याचक्षमेदेन त्रैविद्यम्, महावाक्यार्थै उपि द्वैविद्यमिति चतुर्दशा ; शेषा दश ; इति मिलित्वा सतत्रिशदर्थाः । नामैकदेशार्थै त्वनन्ता मेदा उक्ताः । एवं बहुतन्त्रद्रष्टृभिरन्ये उप्यर्थाः संग्राह्याः ॥ १४३—१४७ ॥

शक्त्या लक्षण्या वा ये ये उर्था दर्शिता मनोरस्य ।
तेषु न को उपि विवादः प्रत्यक्षेणैव सिद्धत्वात् ॥ १४८ ॥

मनोर्मन्त्रस्य । प्रत्यक्षेणेति । शक्तिप्राकव्याकरणकोशादेः शक्यसंबन्धस्य च स्फुटं प्रदर्शनादिति भावः ॥ १४८ ॥

शक्ति (अभिद्या) अयवा लक्षणा द्वारा इसमन्त्र के जो जो अर्थ प्रदर्शित किये गए उनमें कोई विवाद नहीं । वे प्रत्यक्ष से ही सिद्ध हैं ॥ १४८ ॥

ये पुनरिह भावार्थादयः षडर्था मनोरुक्ताः ।
तेषु यदि शक्तिभक्ती न
हि संभवतस्तदापि कम हानिः ॥ १४९ ॥

१. ललितायास्त्रिर्भिर्नैः सकलार्थौ उभिर्धीयते ।
शेषेण देवीरूपेण तेन स्यादिदमीरितम् ॥ १ ॥
अशेषतो जगत् कृत्स्नं हृल्लेखात्मकमीरितम् ।
तस्याश्चार्थस्तु कथितः सर्वतन्त्रेषु गोपितः ॥ २ ॥
व्योमना प्रकाशमानत्वं ग्रसमानत्वमग्निना ।
तयोर्विमर्द्द ईकारो बिन्दुना तन्निभालनम् ॥ ३ ॥

शक्तिग्राहकव्याकरणाद्यभावान्नं शक्तिः, अत एव च न शक्त्यसंबन्धरूपा
भक्तिरपि । व्यक्तिरूपा तृतीया वृत्तिर्भविष्यति,

‘वक्तुबोद्धव्यक्ताकूनामन्यसंनिधिवाच्योः ।

प्रस्तावदेशकालादेवैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुपाम्’

इत्यत्रादिपदेनोपासनापि ग्रहीष्यते इत्याशयेन समाधत्ते—का हानिरिते
॥ १४९ ॥

मन्त्र के जो भावार्थ आदि छः अर्थ यहाँ कहे गए, उनमें यदि
अभिधार्थ (शक्ति) अथवा लक्षणार्थ (भक्ति) संभव न हों तो भी क्या
हानि ? ॥ १४९ ॥

व्यञ्जनाया बहुभिरनङ्गीकारादाह—

आस्तामन्या वृत्तिर्भिलक्षणा तद्ग्रहस्तु मनोः ।

शिववचनेन भविष्यति यद्वैषा शक्तिरेवास्तु ॥ १५० ॥

एतस्मादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छात्वात् ।

प्रतिपदमर्थविशेषज्ञाने अप्यास्तामखण्डवाक्यस्य ॥ १५१ ॥

अन्या शक्तिभक्तिव्यक्तिभ्यो विलक्षणा शक्त्यादित्रितयप्रक्रियातो विलक्षण-
प्रक्रियाशालिनीं । उच्छृङ्खलस्य पन्थानं परित्यज्याह—यद्वेति । शिवेनैवास्याय-
मर्थं इति स्पष्टमुक्त्वा दिति भावः ॥ १५०, १५०- ॥

इदं पदमिमर्थं बोधयत्वितीच्छायामर्थवोधजनकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपित-
विशेष्यताशालित्वेन पदस्यापि विषयत्वात् प्रकृते प्रतिगदर्थानुकैः क्थं शक्तिरति
चेन्न, इदं वाक्यमिमखण्डार्थं बोधयत्वित्याकारिकाया एवेच्छायाः कल्पनात् ।
वाक्यस्याखण्डत्वं वैयाकरणानामिष्ठमेव । अर्थस्याखण्डत्वम् ‘प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः’
इत्यादिवाक्यार्थं वर्णयतामौपनिषदानामिष्ठमेव । तच्च विचार्यमाणे विशिष्टस्या-
तिरिक्तत्वं एव पर्यवस्थति । तथा च यत्र प्रतिपदमर्थविवेकस्तत्रेयं रीतिः; यत्र
यत्र न स तत्र संपूर्णस्यैकपदत्वमेवास्तु । न चैकस्य पदस्य विशिष्टवृहर्थवाचक-
त्वमदृष्टमिति वाच्यम्, घटत्वघटसमवायानां घटपदवाच्यत्वात् ‘तदासेचनकं
त्रुत्सेनास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्’ इति कोशात् हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रति-
योगिसाध्यसामानाधिकरणस्य व्याप्तिपदार्थत्वाच्चेत्याह—आसेचनकेति । आदि-

नोपाधिपरिग्रहः । तेनेश्वरेच्छायां पदस्यैव विशेष्यत्वे उपि न प्रकृतनिर्वाहाय
विलक्षणेच्छाकल्पनापत्तिः ॥ -१५१, १५२ ॥

उत्त (शक्ति, भक्ति, व्यक्ति) से भिन्न कोई विलक्षण वृत्ति मानी जाय । मन्त्र के अर्थ का ग्रहण शिव के वचनानुसार ही होगा अथवा शक्ति (अभिधा वृत्ति) का ही ग्रहण किया जाय । यतः अमुक पद से अमुक अर्थ का ही बोध हो इसमें ईश्वरेच्छाही कारण है । प्रत्येक पद के अर्थ विशेष के न जानने से कोई भय नहीं यदि अखण्ड वाक्य का अर्थ बोध हो जाय । इस संबन्ध में सिद्धान्त यह है कि अखण्ड रूप अर्थ वर्णों से नितान्त भिन्न है । आवश्यक होने पर समस्त मन्त्र को एक इकाई (पद) के रूप में माना चाहिये जैसा कि आसेचनक, व्याप्ति आदि पदों के संबन्ध में किया जाता है । १५०-१५२ ॥

नन्वस्य पदत्वे उनेकार्थत्वं दोष इत्यत आह—

अर्थोऽप्यखण्डरूपो विशिष्टमतिरिक्तमिति हि सिद्धान्तः ।
आसेचनकव्याप्त्यादिपदवदास्तां षट्त्वमपि ॥१५२॥
एकस्यानेकार्था दृष्टा हरिसैन्धवादिषु पदेषु ।
अन्यतमैकावगतौ प्रकरणतात्पर्ययोविशेषकता ॥१५३॥
प्रकृते तु सर्वबोधस्येष्ट्वान्नो विशेषकाकाङ्क्षा ।
अथवा सकलार्थेष्वपि शक्त्यैक्यं पुष्पवन्तपदवदिह ॥१५४॥

अनेकार्थतायाः प्रमाणबलायातत्वाददोषत्वम् । सर्वत्रानेकार्थस्थले अन्यतमस्यैकस्यैव बोधनार्थं प्रकरणादिज्ञानस्य कारणत्वादिकल्पनदोषः, प्रकृते तु तदभाव इत्याह—अन्यतमेत्यादिना । अथ वा, ईश्वरेच्छाविषयीभूतबोधीयविशेष्यता यथा सूर्याचन्द्रमसोः पर्यासैकैव स्वीक्रियत इति न तत्र पुष्पवन्तपदे शक्त्यनेकत्वम्, तद्वदिहाप्यस्त्वित्याह—अथ वेति ॥ १५३, १५४ ॥

हरि, सैन्धव आदि पदों में एक पद के अनेकार्थ स्पष्ट हैं । नाना अर्थों में से एक अर्थ के ग्रहण (बोध) में संदर्भ एवं तात्पर्य ही निश्चय के कारण हैं । १५३ ।

प्रस्तुत विषय में सभी तात्पर्य इष्ट हैं । किसी भी विशेषक (सूचक)

की आवश्यकता नहीं। अथवा (इस मन्त्र में) एक ही शक्ति पुष्पवन्त पद की भाँति समस्त अर्थों को व्याप करती है। १५४।

यत्र प्रतिपदमर्थस्तान् प्रत्यस्यास्तु वाक्यत्वम् ।

क्वचनावान्तरवाक्यं समासवाक्यं महावाक्यम् ॥१५५॥

यत्र गायत्र्यर्थनामार्थादिषु । अवान्तरवाक्यां सगुणार्थावयवार्थादौ । अवान्तरवाक्यत्वं नाम वाक्यसमूहभिन्नत्वे सति पदसमूहत्वमेव, न पुनर्महावाक्यौपाधिकत्वरूपं प्रकृते । सामासवाक्यां समस्तार्थं । महावाक्यां चरमेऽर्थं ॥ १५५ ॥

प्रत्येक पद का अपना अपना अर्थ होता है—इस मान्यता के अनुसार इस मन्त्र को एक वाक्य, कुछ स्थलों पर अवान्तर वाक्य, अन्यों में समासवाक्य एवं अन्तिम रूप में महावाक्य के रूप को ग्रहण करना चाहिये। १५५।

एकस्यानेकार्थं विनियोगादर्थबाहुल्यम् ।

वेदे बहुशः स्वीकृतमत्र त्वेकत्र विनियोगात् ॥१५६॥

अखिलार्थबोधनियमो नियमादृष्टं प्रकल्पयति ।

सिद्धे प्रमाणदाढ्ये सकलं कल्प्यं हि तदविरोधाय ॥१५७॥

पदपदे उनेकार्थतादोषपरिहारवद्वाक्यपञ्चे उपि संभवति, पुरुषसूक्तस्य तत्त्वेवतापूजायां विनियोगेनानेकार्थत्वस्येष्टत्वात् । इयांस्तु विशेषः—तत्त्वत्पूजायां तस्य तस्येवार्थस्य स्मरणं पुरुषसूक्ते; प्रकृते तु सर्वेषामर्थानां स्मरणैनैवादृष्टे-त्पत्तिरिति भावः ॥ १५६, १५७ ॥

वेद में यह स्वीकार किया गया है कि अनेक संदर्भों में एक मन्त्र के विनियोग से नाना अर्थ होते हैं, किंतु यहाँ मन्त्र के एक ही संदर्भ से संबद्ध होने के कारण समस्त संभाव्य अर्थ बोधित करने का नियम नियमादृष्ट उत्पन्न करता है। किसी भी वचन प्रमाण हृदया से स्थापित हो जाने पर अन्य सब कुछ उसकी अनुकूलता के लिये कल्पित किया जाता है ॥ १५७ ॥

सिद्धे प्रमाणदाढ्यं हृत्यत्र दृष्टान्तमाह—

यागस्य स्वर्गं प्रति संसिद्धे हेतुहेतुमङ्गावे ।

तदनुपपत्तिं निरसितुमलौकिकाष्वर्वमपि कल्पम् ॥१५८॥

‘ज्योतिष्ठेमेन स्वर्गकामो यजेत्’ इत्यत्र तृतीयाश्रुत्या यागस्य जनकत्वे काम्यमानतया स्वर्गस्य जन्यत्वे च बोधिते अपि भिन्नकालीनयोस्तदयोगाद्वै वताप्रसाद-यागध्वंसादिना इत्र निर्वाहाभावादपूर्वेणैवानुपपत्तिनिरास इत्यादि तन्त्रान्तरेषु विस्तरः ॥ १५८ ॥

स्वर्ग की प्राप्ति के प्रति यज्ञ के हेतुहेतुमद्भाव (कारण-कार्यभाव) सम्यक् प्रकार से प्रमाणित होने पर भी उसकी अनुपपत्ति के परिहार के लिये लोकाविदित अपूर्व की भी कल्पना की गई ॥ १५८ ॥

अस्मिन् प्रकरणे पूर्वं वर्णितान् पञ्चदशार्थान् संगृह्यानुवदति

विद्यावर्णेयत्तोद्धारः कालस्तदुच्चारः ।

उत्पत्तिस्थानं तद्यतो रूपं स्थितिस्थानम् ॥१५९॥

आकारः स्वं रूपं विभाव्यमर्थोऽन्तरङ्गाणि ।

विद्यावर्णेयत्ता अष्टःञ्चाशद्रूपा वर्णसंख्या । उद्धारः ‘क्रोधीशः श्रीकण्ठारुढः’ इत्यादिनोक्तः । कालस्त्रिलब्नैकत्रिशन्मात्रात्मको विद्यायाः, एकलब्नोन्मानिनिशन्मात्रा उच्चारणस्य । उच्चारणम् इत्येवं वर्णानाम्’ इत्यादिसार्धश्लोक-त्रयेणोक्तम् । उत्पत्तिस्थानम् ‘कण्ठे च कण्ठतालुनि’ इत्यत्रोक्तम् । यत्नो वाह्यश्वान्तरश्च । रूपादित्रयम् ‘प्रलयाग्निनिभम्’ इत्यादिनोक्तम् । स्वं रूपम् ‘श्यष्टिसमष्टिविभेदात्’ इत्यादिनोक्तम् । विभाव्यमवस्थापञ्चकादि । अर्थो गायत्र्यथादिरूपः । इमान्यन्तरङ्गत्वादुपासकानामत्यावश्यकानि ॥ १५९, १५९ ॥

ऋषयश्छन्दोदैवतविनियोगा बीजशक्तिकीलानि ॥१६०॥

न्यासा ध्यानं नियमाः पूजादीनि बहिरङ्गाणि ।

बाह्यान्यङ्गानि पुनः प्रायो लोके प्रसिद्धकल्पानि ॥१६१॥

ऋषयोहयग्रीवादयः। छन्दांसि पञ्चक्त्यादीनि। दैवतं त्रिपुरसुन्दरी। विनियोग इष्टार्थजनकत्वे । बीजं वाग्भवादि । शक्तिः परादिः । कीलकं कामराजादि । न्यासा ऋष्यादिन्यासजालम् । ध्यानम् ‘अरुणां करुणातरङ्गिताक्षीम्’ इत्यादिना कथितम् । नियमाः पुण्ड्रेक्षुदण्डभक्षणवर्जनसंकल्पादयः । पूजाः पात्रासादनादिशान्तिस्तवान्ता नित्यादिभेदेन त्रिविधाः, परादिभेदादपि त्रिविधाः, केवलादिभेदात् पञ्चविधा अपि । आदिना होमतर्पणादिपरिग्रहः । एतानि बहिरङ्गत्वेना-

वशियकानि । प्रसिद्धकल्पानि, ईषन्न्यूनप्रसिद्धमन्ति । प्रायः प्रसिद्धानीत्यर्थः । कल्पप्रत्ययः । तानि च प्रकाशवरिवस्याविधौ प्रपञ्चितान्यस्माभिः । अतो ऽत्र ग्रन्थे नोक्तानीति भावः ॥ -१६०, १६१ ॥

इस विद्या के वर्णों की संख्या, उद्घार, काल (मात्रा), उच्चारण, स्थान प्रयत्न, रूप, विभिन्न स्थितियाँ, आकार आदि विद्या के आन्तरिक अङ्ग हैं । कृषि, छन्दस्, देवता, विनियोग, बीज, शक्ति, कीलक, न्यास, ध्यान, नियम एवं पूजा आदि इसके बाह्य अङ्ग हैं । बाह्य अङ्ग प्रायः लोक में लगभग प्रसिद्ध, ही हैं ॥ १६१ ॥

दुर्लभमान्तरमङ्गं प्रायो ऽन्तर्मुखजैस्तदादृत्यम् ।

तोषायैषा तेषामतः प्रदिष्टा रहस्यवरिवस्या ॥१६२॥

अन्तर्मुखैर्विषयेष्वनासक्तचित्तैर्जनैः । प्रदिष्टोपदिष्टा, 'विद्ययोः पथि सुनिप्रदिष्टयोः' इति कालिदासप्रयोगात् ॥ १६२ ॥

आन्तरिक अङ्ग प्रायः दुर्लभ हैं । इनका समादर प्रायः अन्तर्मुखी लोगों द्वारा किया जाता है । उन्हीं की संतुष्टि के लिये इस रहस्य वरिवस्या का प्रतिपादन किया गया ॥ १६२ ॥

एतामुत्सृज्य जडैः क्रियमाणा बाह्याद्भवोपास्तः ।

प्राणविहीनेव ततुर्विंगलितसूत्रेव पुत्तलिका ॥१६३॥

बाह्यो डम्बरो ऽङ्गविस्तारो यस्यां सा । प्राणसूत्रयोरन्तरङ्गत्वात् तदभावेन यथा तयोर्न कार्यक्षमता तथेति भावः ॥ १६३ ॥

इसका परित्याग कर जड़ों द्वारा जो बाह्य आडम्बरों की उपासना की जाती है वह प्राणहीन शरीर अथवा सूत्रहीन पुतली की भाँति (अग्राह्य) है ॥ १६३ ॥

बीजान्मूलं मूलात् क्षेत्रस्यान्तः स्थवाह्यविस्तारौ ।

यद्यप्यनयोः साम्यं प्राधान्यमथापि चान्तरङ्गस्य ॥१६४॥

बीजात् कामकलारूपाद्वान्यादिरूपाच । मूलं वृक्षपादो मन्त्रश्च । क्षेत्रस्य शरीरस्य केदारस्य च । यद्यप्यनयोः साम्यं बीजजन्यत्वाविशेषात्; तथापि अन्तरङ्गनयो वाह्याङ्गसहितवृक्षनाशः; वाह्याङ्गमात्रनाशो ऽपि न वृक्षस्य न वान्तरङ्गस्य नाशः 'अन्तरङ्गस्य नाशः' इत्यस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ १६४ ॥

(कामकला) बीज से मूलमन्त्र का विकास होता। मूल से शरीर के आन्तरिक एवं बाह्य विस्तार होते हैं। यद्यपि इन दोनों में साम्य है तथापि आन्तरज्ञ की प्रधानता है ॥ १६४ ॥

यत्यपीमान्यावश्यकतरत्वादत्र ग्रन्थे निबद्धानि, तथापि पाणिडत्यबलादेतद्-
ग्रन्थावलोकनादेव गुरुमनपेक्ष्य स्वीकारः पापायेत्याह—

सद्गुरुकुलतः कृपया लब्धा कामानियं द्वृते ।

निजबुद्धिमात्रजन्या पापं कन्या यथा स्वीया ॥१६५॥

पाप सृत इत्यन्वयः । सद्गुरोः 'सुन्दरः सुमुखः स्वस्थः' इत्यादितन्त्रराजोक्त-
लक्षणविशिष्टस्य । कृपया सेवाजनितप्रसादेन,

'पारंरथविहीना ये ज्ञानमात्रेण गर्विताः ।

तेषां समयलोपेन विकुर्वन्ति मरीचयः ॥'

इति वचनात् । मरीचयो डाकिन्यादयः । विकुर्वन्ति धातुविकारपापणेन मार-
यन्तीत्यर्थः । कन्यापक्षे सद्गुरुः शशुरः ॥ १६५ ॥

सद्गुरु (पक्षान्तर में शवशुर) के कुल से उसकी कृपा से प्राप्त
यह, विद्या समस्त कामनाओं की पूर्णता उत्पन्न करती है । बिना
गुरु के अपनी बुद्धि मात्र से उत्पन्न यह (विद्या) अपनीकन्या की भाँति
पाप जनन करती है ॥ १६५ ॥

'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि हि शास्त्राणि प्रथन्ते' इति
वचनादन्ते मङ्गलमारचयति—

अकथासनं ह-लक्षान्तरं समासाद्य मामकं ज्ञानम् ।

मामकमेवानन्दं महां ददतो जयन्ति गुरुचरणाः ॥१६६॥

कथानां वाचामनासनमवि यम् । वाच्यकक्ष्यमतिक्रान्तमिति यावत् । हेति
निश्चये । लक्षस्य लक्षणाया अन्तरमवकाशो यस्मिंस्तत् । पक्षे, सहस्रारपद्म-
कर्णिकामध्यगतत्रिकोणरेखा आदिकादिथादिषोषशार्णत्रयरूपाः, तन्मध्ये कोणेषु
हकारादित्रयम्, तत्र तन्त्रेषु गुरुध्यानं शितम् । तादृसमासनभित्यर्थः । मामक-
मात्माभिन्नम् ॥ १६६ ॥

अ कथ के आसन पर स्थित ह लक्ष त्रिभुज के कोणों पर वर्तमान
मेरे ही आनन्द को मुझे देने वाले मेरे गुरुचरणों की सतत जय हो ॥ १६६ ॥

गुरुचरणैकसहायो भास्कररायो जनन्मातुः ।
वरिवस्यातिरहस्यं वीरनमस्यं प्रजग्रन्थ ॥१६७॥

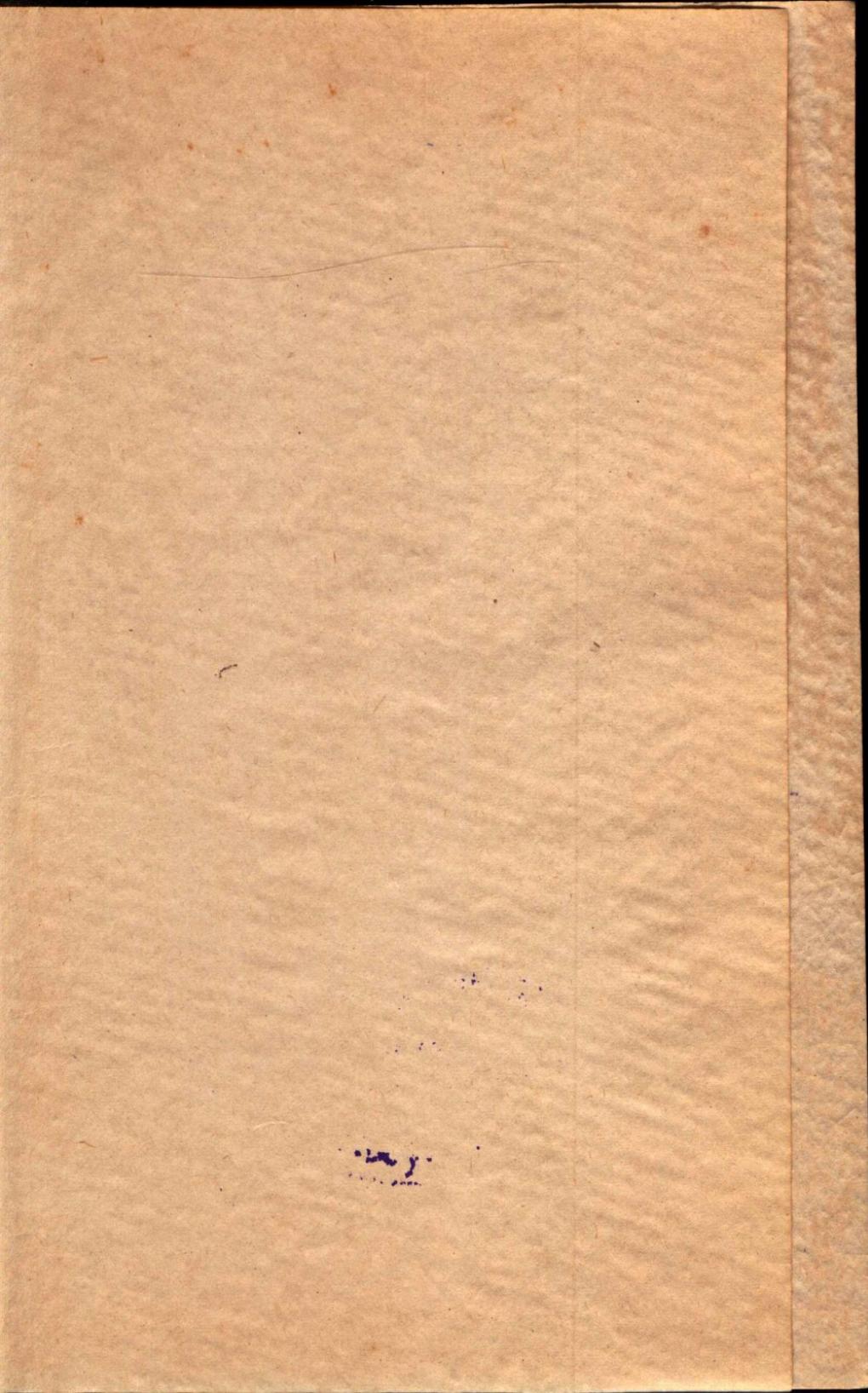
वीरैः, अहमि रणाङ्गणं इदमो वैरिणो नाशं कुर्वाणैः परापञ्चाशिकादौ
प्रसिद्धैः । इति सर्वमनवद्यम् ॥ १६७ ॥

गुरु चरणों की एक मात्र सहायता से भास्कर राय ने जगन्माता
के रहस्य ग्रन्थ वरिवस्यातिरहस्य का प्रणयन किया । यह ग्रन्थ (शत्रु
विनाशकारी) वीरों द्वारा स्तुत्य है ॥ १६७ ॥

वस्तु प्रस्तुतमस्तु निस्तुलमहःस्तोमास्तितावास्तु नो
हस्तन्यस्तसमस्तपुस्तकभरध्वस्तासदेनस्ततिं ।
शस्तस्वस्तिकृदस्तदुस्तरतमः स्वस्तोकसौवस्तिकं
गीस्तोयस्तनयित्नुसुस्तनयुगं वास्तोष्टिप्रस्तुतम् ॥

इति श्रीमत्पदवाक प्रमाणपारावारगरीणसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीनृभिहावन्दनाथ-
चरणारविन्दमिलिन्देन श्रीमद्गम्भीररायभारतीदीक्षितात्मजेन
भास्कररायापरनाम्ना भासुरानन्दनाथेन प्रणीतं
सव्याख्यानं वरिवस्यारहस्यं संपूर्णम्

वाराणसीय संख्या संस्थान
सी. २६/१६० नातूरस्मृति मन्दिर
जगतगंगा, वाराणसी।